

Olli Matikainen

”Meidän lapinmaamme”

Ylä-Savon erämaiden rajakysymys keskiajalla ja 1500-luvulla

”Aivan kun näillä rajoilla ei olisi ollut samaa herraa”, tuskailli Olavinlinnan vouti Gödick Fincke säätyveljelleen Arvid Tawastille tammikuussa 1596. Täyssiinässä oli sovittu rauha Ruotsin ja Venäjän välillä vuonna 1595, mutta rajankäynti oli jumissa Pohjois-Savossa Nilsiään Pisamäen ja Maanselän välisellä osuudella. Ruotsalaiset olivat riitautuneet keskenään, sillä mukavuussyistä Savon ja pohjoisen komission herrat olivat haluttomia jalkautumaan erämaataipaleelle. Fincken viestinviejä Hans von Oldenburg kirjoitti tarponeensa Olavinlinnasta pohjoisen Maanselän yli 30 peninkulman matkan, jolloin loppumatka oli asumaton seutua. Rajankävijöiden kestitsemisen järjestäminen oli ilmeisen mahdotonta. Rajan kävi lopulta Tavinsalmen nimismies Juhana Laurinpoika talonpoikien kanssa, jolloin Venäjän Karjalan puolelta saapui saman tasoinen edustus. Pohjoisimman Savon erämaaraja oli Ruotsia ja Venäjää kaikkein vähiten kiinnostanut osuus. Finckellä oli rajankäyntiin valmistautuessaan käytettävissä latinankielinen kopio ruhtinas Jurin ja kuningas Maunun rauhansopimuksesta vuodelta 1323, jonka hän käänsi talonpojille. Särkilahti, Samusalo, Siitti, Karjalankoski ja niin edelleen olivat rajapaikkoina heille tuntemattomia. Pian rajankäynnin jälkeen syttyi nuijasota. Talonpoikaiska-

pinan aikana Savon Pohjanperän erämaat olivat kapinallisten piilopaikka, jota Fincke ei saanut koskaan täysin hallintaansa.¹

Artikkelissani käsittelem pohjoisimman Savon rajojen muotoutumista keskiajalla ja 1500-luvulla Täyssiinän rauhaan 1595 saakka. Pohjois-Savolla tarkoitan suunnilleen vuonna 1547 perustetun Tavinsalmen erämaapitäjän aluetta. Havainnollisuuden vuoksi käytän myös anakronistista Ylä-Savon käsitettä, sillä liikun artikkelissa nykyisten Keiteleen, Pielaveden, Kiuruveden, Vieremän, Iisalmen, Sonkajärven ja Lapinlahden talousalueella. Pohjois-Savo on ymmärretty periferian periferiana, mutta juuri siksi se on kiinnostava. ”Pikku-Lapin” asutushistoria on saanut paljon huomiota, sillä nykyisin tuntemamme Suomen muotoutumisessa Pohjois-Savon asutuskehityksellä ja rajanmuodostuksella oli merkittävä osansa. Viimeistään Arvo M. Soinisen väitöskirja (1961) siirsi historian tutkimuksen historiaan käsitteet Kustaa Vaasan verotuspolitiikkaa Olavinlinnan vouteina toteuttaneista Klemetti-kirjurista ja Gustav Finckestä Pohjois-Savon ”asuttajina”.²

1800-luvulta lähtien rajoja on tarkasteltu tavallisesti kansallisena ja ulkopoliittisena kysymyksenä. Savolaisen uudisasutuksen on katsottu ”voittaneen” alueita lännelle ja työntäneen rajaa itään vuonna 1323 solmitun Pähkinäsaaren rau-

1. Olli Matikainen, Kohtaamisia itärajalla. Täyssiinän rauhan 1595 jälkeisen rajankäynnin sosiaalipsykologiaa. Teoksessa Ismo Björn et. al. (toim.) *Ruukki, raja ja rahvas. Oikeutta 60-vuotiaalle Kimmo Katjalalle*. Pohjois-Karjalan historiallinen yhdistys 2018, 23–24. Tämä artikkeli on syntynyt osana Olvi-säätiön rahoittamaa ja Jyväskylän yliopiston toteuttamaa tutkimushanketta *Ylä-Savon asutus ja elämisen ehdot 1500–1900-luvuilla*.

2. Arvo M. Soininen, *Pohjois-Savon asuttaminen keski- ja uuden ajan vaihteissa*. SHS 1961; Kauko Pirinen, *Savon historia 2:1. Rajamaakunta asutusliikkeen aikakautena 1534–1617*. Kustannuskiila 1982, 13–49.

han jälkeen.³ Uusimmat lisät rajakeskusteluun ovat olleet kansainvälisesti vertailevia ja monitieteisiä, jolloin vanhempaa tutkimusta on arvoiteltu kansallisromantiikasta ja nykyaikaisten rajakäsitysten heijastamisesta menneisyyteen. Jukka Korpela on tarkastellut keskiaikaisia rajoja kolmiulotteisena (valtakuntien rajat, paikallisyhteisöjen rajat, kulttuuriset ja uskonnolliset rajat) kysymyksenä yksitasoisen ”rajakivitutkimuksen” sijaan.⁴ Myös Pähkinäsaaren rauhan rajan kansainväliseen vertailuun asettanut Kimmo Katajala on korostanut rajan käsitteen monimuotoisuutta keskiajalla. Hänen mukaansa tutkijoiden kiistoissa rajojen sijainnista on ollut jopa koomisia piirteitä.⁵ Samu Sarviaho on väitöskirjassaan käsitellyt Pähkinäsaaren rauhan rajaa suomalaisessa historiakulttuurissa. Sarviahon tutkimus osoittaa, kuinka tutkijoiden ennako-oletuksiin kiinnittyneet oppihistorialliset, poliittiset ja psykologiset vaikuttimet ovat vaikuttaneet heidän tapoihinsa tulkita lähteitä.⁶

Tämä artikkeli tarkentaa kuvaa siitä, kuinka pohjoisen Savon erämaat muuttuivat valtiollisesti hallituksi asumistilaksi. Asutun rintamaan ja erämaan välinen maantieteellisesti epämääräinen, mutta periaatteellisesti selvä ero oli rajojen määrittelyn keskeinen kysymys niin yksityisten asukkaiden, väestöryhmien kuin valtakuntien välillä.⁷ Erämaat määrittellään 1500-luvun puolivälin Hämeen erämaaluetteloissa alueiksi, joilla ”ei voi löytää mitään asumistilaa, vaan ainoastaan kalastusta ja lintumetsää”. Väinö Voionmaan mukaan ”lapinmaat olivat yksityisten perheiden metsästyksmaita ja kalavesiä”.⁸ Ylä-Savon paikannimisessä toistuva *Lappi* on historiallisesti moniker-

roksinen, mutta yleisesti sillä on suomen kielessä viitattu syrjäiseen sijaintiin ja vastakkainasetteluun maataviljelevien rintamaiden asukkaiden ja erämaiden pyyntikulttuurissa elävien välillä.⁹

Erämaa ei ollut auto. Jukka Korpelan ja Janne Vilkkunan mukaan Sisä-Suomen erämaat olivat keskiajalla asutumpia kuin aiemmin on luultu. Samat tutkijat ovat kyseenalaistaneet perinteisen kuvan erätaloudesta, jonka mukaan syksyisin erämiehet palasivat kaukaisilta eräomistuksiltaan varsinaisille asuinpaikoilleen ”veneet täynnä tavaraa”.¹⁰ Iisalmen reitin ja Kuopion lehtokuksen viljelylle suotuisimpien asuinpaikkojen osalta voi perustellusti kysyä, miksi erämiehet olisivat vuosittain palaneet takaisin. On myös kysyttävä, puhutaanko asutuksesta yleensä vai veroa maksavista talonpojista. Suomalainen historiankirjoitus on ollut talonpoikien historiaa, jolloin asutushistorian perusyksikkö on ollut talonpoikainen talo. Pohjois-Savon asutuksen ikä ja alkuperä on historiantutkimuksen menetelmin ratkaisematon kysymys. Arkeologia, paleoekologia ja geneettinen sukututkimus tuovat toivottavasti tulevaisuudessa asiaan lisävalaistusta. Historiantutkimuksen lähteet kertovat lähinnä asutuksen talonpoikaistumisen aikakaudesta.

Voisi ajatella, että Suomen keskiaikaisista rajoista on sanottu kaikki mahdollinen ja mahdollon. Jos Suomen historian kalutuimpien dokumenttien lista laadittaisiin, Hämeen ja Savon välisistä rajoista 1415, 1446 ja 1452 annetut tuomiokirjeet nousisivat korkealle.¹¹ Suomen muinaisten valtarajojen näkijä Jalmari Jaakkola (1926) kirjoitti niiden perusteella yli neljäkymmentä sivua ”hämäläis-karjalaisesta intressirajasta”.

3. Samu Sarviaho, *Ikuinen rauha. Vuoden 1323 Pähkinäsaaren rauha suomalaisessa historiantutkimuksessa ja historiakulttuurissa 1800- ja 1900-luvuilla*. Oulun yliopisto 2017, 229–234, 354–359.
4. Jukka Korpela, *Keskiaikainen itäraja läpi itäisen Fennoskandian metsävyöhykkeen – Mikä se on! Historiallinen Aikakauskirja* 104 (2006), 454–469; Jukka Korpela, *Viipurin läänin historia II. Viipurin linnaläänin synty*. Karjalaisen kulttuurin edistämisseätiö 2008; Jukka Korpela, *Sisä-Suomen asuttaminen ja väestön kasvu myöhäiskeskiajalla ja uuden ajan alussa. Historiallinen Aikakauskirja* 110 (2012), 275–291.
5. Kimmo Katajala, *Drawing Borders of Dividing Lands? The Peace Treaty of 1323 between Sweden and Novgorod in a European Context. Scandinavian Journal of History* 37 (2012), 23–48.
6. Sarviaho 2017, 499–514.
7. Korpela 2006, 459, 465.
8. Väinö Voionmaa, *Suomen karjalaisen heimon historia*. Kansanvalistusseura 1915, 342–343; Väinö Voionmaa, *Hämäläinen eräkausi*. WSOY 1947, 38–43; Soininen 1961, 30–31.
9. Samuli Aikio, Lappi. Teoksessa Sirkka Paikkala et al. (toim.) *Suomalainen paikannimikirja*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 2007, 211; Pohjoisen Lapin asutushistoriasta: Matti Enbuske, *Vanhan Lapin valtamailla. Asutus ja maankäyttö historiallisen Kemin Lapin ja Enontekiön alueella 1500-luvulta 1900-luvun alkuun*. SKS 2008.
10. Janne Vilkkuna, *Kadonneet alkuasukkaat. Hämäläisen eräkauden tutkimusproblematiikkaa Keski-Suomessa*. Teoksessa *Suvaikkaa. Erkki Fredriksonin Juhlakirja*. Eero ja Erkki Fredriksonin säätö 2007, 276–289; Korpela 2012, 286.
11. *Diplomatarium Fennicum* (DF) 1453; DF 2661; DF 2903. <http://df.narc.fi/> (21.1.2022)

Muutamien hieman suppeampien katsausten jälkeen pöly on alkanut laskeutua heimorajan ylle.¹² Näin on vähitellen käynyt myös Jurin ja Maunun vuoden 1323 rajalle ja Ruotsin itärajan kulkua kuvanneille rajaluettelolle.¹³ Artikkelissa analysoin näiden paljon koluttujen lähteiden sisältöä ja paikannimistön todistusta hieman aiemmasta poikkeavalla tavalla keskittymällä kahteen kysymykseen: Ylä-Savon erämaiden itärajan hahmottamiseen sekä Hämeen ja Savon 1400-luvun rajankäynnin ristiriitaisuuksien selittämiseen. Vielä kerran, yleisön pyynnöstä – tai siitä huolimatta!

Missä sijaitsivat Karjalanmaaselkä ja Pahtasuo?

Novgorodin ruhtinas Jurin ja Ruotsin kuningas Maunun vuonna 1323 Pähkinäsaarella tekemän sopimuksen rajaluettelon kopioissa mainitaan nykytutkimuksen uskottavimpien näkemysten mukaan Ylä-Savoa sivuavana rajakohteena Nilsiä Karjalankoski (Carelakoski). Seuraava kohde oli nykyiselle Viitasaarelle Koliman ja Keiteleen väliin todennäköisimmin paikannettu Kolimankoski. Rajakohteiden väliin voi halutessaan kuvitella rajan, vaikka paikallisessa todellisuudessa sitä ei ollut olemassa. Rajakohteiksi oli erämaassa määritelty vesistöreittien solmukohtia, sillä kauppiaiden vapaan kulun takaaminen oli rauhansopimuksen keskeinen sisältö. Rajakohteiden välinen kuvitteellinen raja ei tarkoittanut alueiden jakamista tai noudattanut välttämättä paikallisten asukkaiden nautintarajoja tai vesistöreittejä, sillä käytännössä pohjoinen sisämaa oli väestöryh-

mien vapaasti kulkemaa yhteisnautinta-aluetta.¹⁴ Seuraavan kerran Pohjois-Savon erämaiden asemaa sivuttiin Turun maa- ja metsätalouden vuonna 1415 antamassa tuomiossa Hämeen ja Savon välisestä rajasta, joka kuvasi rajaa Suomenjoelta pohjoiseen:

[...] mit j Sonnejoki twert offuer, ther næst Lastakoski eller Karialamasælki. Huilka aff thes som twem raam rydzækarla och Norrebotn tilstaa thær theris raar møte, the skal offuersta howudhraa bliffua, swa ath millan huaria tesso forn:da ra skal raa ræth bliffwa.¹⁵

Hämeen linnaläänin intressipiiriä määritelty maa- ja metsätalouden veti Suomenjoelta Lastukoskelle tai vaihtoehtoisesti ”Karjalanmaaselälle” ulottuneen kuvitteellisen rajan, Jurin ja Maunun sopimuksen tyyliin, kahden liikenteellisen solmukohtien väliin. ”Ylimmän päärajan” sopiminen erämaassa jätettiin paikallisten asukkaiden (*rydzækarla och Norrebotn*) keskinäisen sopimuksen varaan. ”Karjalanmaaselän” sijainnista on kirjallisuudessa esitetty ristiriitaisia tulkintoja. Pähkinäsaaren rauhan Pohjanlahden rajaan uskovat tutkijat ovat katsoneet Karjalanmaaselän tarkoittavan läntistä, Pyhäjärven ja Koivujärven välistä Maanselkää. Karialamasælki on yhdistetty myöhemmään Hämeen, Savon ja Pohjanmaan maakuntien rajojen leikkauskohtaan, Rillankiveen. Kansanperinteen mukaan kivellä pidettiin rajakokouksia ja kivi olisi saanut nimensä vuoden 1415 maa- ja metsätalouden jäsenestä rälssimies Håkan Frillestä.¹⁶ Kyösti Julkun mukaan tämä on niin todistettua totta, että

12. Jalmari Jaakkola, *Suomen muinaiset valtarajat vuoteen 1323*. SHS 1926, 47 – 93; Jarl Gallén, *Nöteborgsfreden och Finlands medeltida östgräns*. SLS 1968, 180 – 185; Tauno Räisänen, Pielaveläläisen yhteisön rakentuminen isoonvihaan mennessä. Teoksessa *Pielaveden ja Keiteleen historia* 1. Pielaveden kunta 1981, 47–62; Kyösti Julku, *Suomen itärajan synty*. Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys 1987, 195–205; Pirinen 1982, 14–19; Kauko Pirinen, Savon keskiaika. Teoksessa: *Savon historia* 1. Kustannuskiila 1988, 310–322.
13. Nämä lähteet on julkaistu teoksen Jarl Gallén & John Lind, *Nöteborgsfreden och Finlands medeltida östgräns. Andra delen*. SLS 1991, liitteinä.
14. Nilsiä Karjalankosken ovat Jurin ja Maunun rajaksi hyväksyneet Gallén 1968, 93–100; Pirinen 1982, 27–28; Seppo Suvanto, Keskiaika. Teoksessa *Suomen historia* 2. Weilin & Göös 1987, 69–71; Jouko Vahtola, *Suomen historia. Jääkaudesta Euroopan unioniin*. Suuri suomalainen kirjakerho 2003, 46. Ensimmäisiä erämaan rajakohteet vesistöreittien solmukohtiin liittäneitä oli Ragnar Rosén, Varhaiskeskiaika. Teoksessa: Arvi Korhonen (toim.) *Suomen historian käsikirja. Edellinen osa*. WSOY 1949, 167–170. Rajan luonteesta: Kauko Pirinen, Suomen ja Venäjän rajakysymys ennen Täyssinän rauhaa. *Historiallinen Aikakauskirja* 64 (1966), 3–23; Korpela 2006, 455–457, 466; Korpela 2008, 102–108. Kolimankosken paikantamisesta, ks. Julku 1987, 136–146. Konfliktista rajoilla: Jukka Kokkonen, *Rajan rauha. Itäraja ja suojautumisen keinot 1490–1809*. SKS 2020, 37–39. Vrt. myös Juhola, Sulevi, Pähkinäsaaren rauhan raja arkeologian ja raja-alueelle jääneen paikannimistön valossa. *Ennen ja Nyt* 1 (2011), <https://journal.fi/ennenjanyt/article/view/108463/63471>
15. DF 1453. <http://df.narc.fi/> (21.1.2022)
16. Kustaa Vilkuna, Pähkinäsaaren rauhan raja kansatieteellisessä katsannossa. *Historiallinen Aikakauskirja* 58 (1960), 420–422. Rillankivestä ”turistikohteena”, ks. Sarviaho 2017, 491–493.

asiasta on turha enää keskustella.¹⁷ Selvitettynä asian on esittänyt myös Heikki Kirkinen. Hänen tulkintansa vuoden 1415 rajasta yllättää, sillä Kirkinen vetää rajan Nilsiä Lastukoskelta takaisin länteen päästäkseen Rillankivelle.¹⁸ Sen sijaan John Lind ja Jukka Korpela ovat pitäneet Rillankiven yhteyttä vuoden 1415 tuomioon – saati Jurin ja Maunun rajaan – historiallisesti kestävämmänä myyttinä. Gallénin ja Lindin mukaan paikannimen uskottavampi juuri on Tre Länssten – kolmen maakunnan kivi.¹⁹ Myös Kauko Pirinen mukaan väitteet Rillankiven kokouksesta perustuvat hatarille oletuksille. Hänen mukaansa Kariälmasælki ei viitannut tarkasti määrättyyn paikkaan ja käsitteen sisältö on voinut ajan kuluessa muuttua.²⁰

Karjalanmaaselän itäisyys ja vaihtoehdoisen ”ylimmän päärajan” sijaitseminen jossain Lastukosken pohjoispuolella on johdonmukaisin tulkinta todistuskirjeen sanamuodoista. Vesistöjä jakavaa harjannetta kuvaava ”Maanselkä” tai ”Maaselkä” on käsitteenä yleisluontoinen. Tavinsalmen vuoden 1564 käräjillä käsiteltiin Maaselänmäen ja Maaselän pohjoispään (*Maselen meki ja Maselke podijas pä*) hallintaa.²¹ Näissä tapauksissa Maaselällä ei viitattu läntiseen ja pohjoiseen Maanselkään tai Pielisen vastaiseen Karjalanselkään, vaan Onkiveden ja Syvärin vesistöjen väliseen Maaselkään. Tähän rajakeskustelussa unohdettuun Maanselkään on viitannut yllättäen Jalmari Jaakkola kirjansa viimeisissä lauseissa:

Miten vastakkaisia 1300- ja 1400-luvun intressit olivat sovitun nautintorajan Torsajärvi – Kello Taipale pohjoispuolella, on mahdotonta päätää. Ainoa lähde, joka tästä antaa viitteen, on rajaluettelo A. Mutta sen rajalinja [...] on selvä vain alkutaipaleella Syvärijärvi – Jonsan- I. Somsansuu. Tämä alkusuunta viittaa kuitenkin

kin epäilyttävästi samalle taholle kuin oikea Pähkinäsaaren rauhan raja. Ja kun myöskin läheltä Jomsan I. Somsansuusta jatkui toisaalta Savosta Pohjanmaalle menevä pitkä harjanne ja toisaalta pitkä vesitie Iisalmeen – Kiuruvedelle, niin saattaa rajan suuntaa luoteeseen tai länteen pitää mahdollisena. Merkillistä ja 1400-luvun rajakäsityksiin soveltuvaa lisäksi on, että rajaluettelo A ei enää anna rajan tulla merelle, vaan ainoastaan Pohjanmaalle. Aina-kaan rajalinjasta Jäämerelle ei näin ollen ole kysymys.²²

Jaakkolan mainitsema rajaluettelo A on paljon tutkittu dokumentti. ”Venäjän ja Karjalan” vastaisesta rajasta kertova luettelo on kirjattu vuodelle 1383 päivätyn kuitin taustapuolelle. Käsi-alan perusteella se on ajoitettu 1300–1400-luvun vaihteeseen. Kuitti on vanhin tunnettu yksityiskohteisesti Ruotsin ja Novgorodin välisestä rajasta kertova lähde, sillä kaikki Pähkinäsaaren rauhansopimuksen rajaluetteloiden tunnetut kopiot ovat sitä nuorempia. Kirkinen on pitänyt A-luetteloa suorastaan maa-oikeuden vuoden 1415 tuomion ”taustamateriaalina”.²³

Eteläisessä Savossa rajaluettelo A esittää Jurin ja Maunun rajaluetteloa itäisemmän linjauksen, joka on jo suunnilleen vastaava kuin Täyssinän rauhassa sovittiin Ruotsin ja Venäjän välillä vuonna 1595. Ylä-Savon erämaihin saavuttaessa mainitaan tunnistettavasti Syväri (*Siwereierue*). Kuitti on repeytynyt, joten seuraava rajakohde ”Suu” ([...] *nsansu*) on tulkittu Syvärin pohjoispään Somsansuiksi.²⁴ Kuten Jaakkola huomaa, kyseessä saattoi yhtä hyvin olla länsirannan puoleinen Jonsa. Perusteita puuttuvien kirjainten litteroimisesta Somsansuuta tarkoittavaksi jää kaipaamaan.²⁵ Jonsa saattaa todistaa hämäläisten eränkävynnistä, sillä paikannimen harvat vas-

17. Julku 1987, 202–204.

18. Heikki Kirkinen, *Karjala idän ja lännen välissä 2. Karjala taistelukenttänä*. SHS 1976, 35–36.

19. John Lind, Rillankivi og Oulais-stenene – Nöteborgsfredens grænsesten? Teoksessa: Jarl Gallén & John Lind, *Nöteborgsfreden och Finlands medeltida östgräns. Andra delen*. SLS 1991, 330–365; Korpela 2006, 455.

20. Pirinen 1982, 18–19, 39; Pirinen 1988, 309–310.

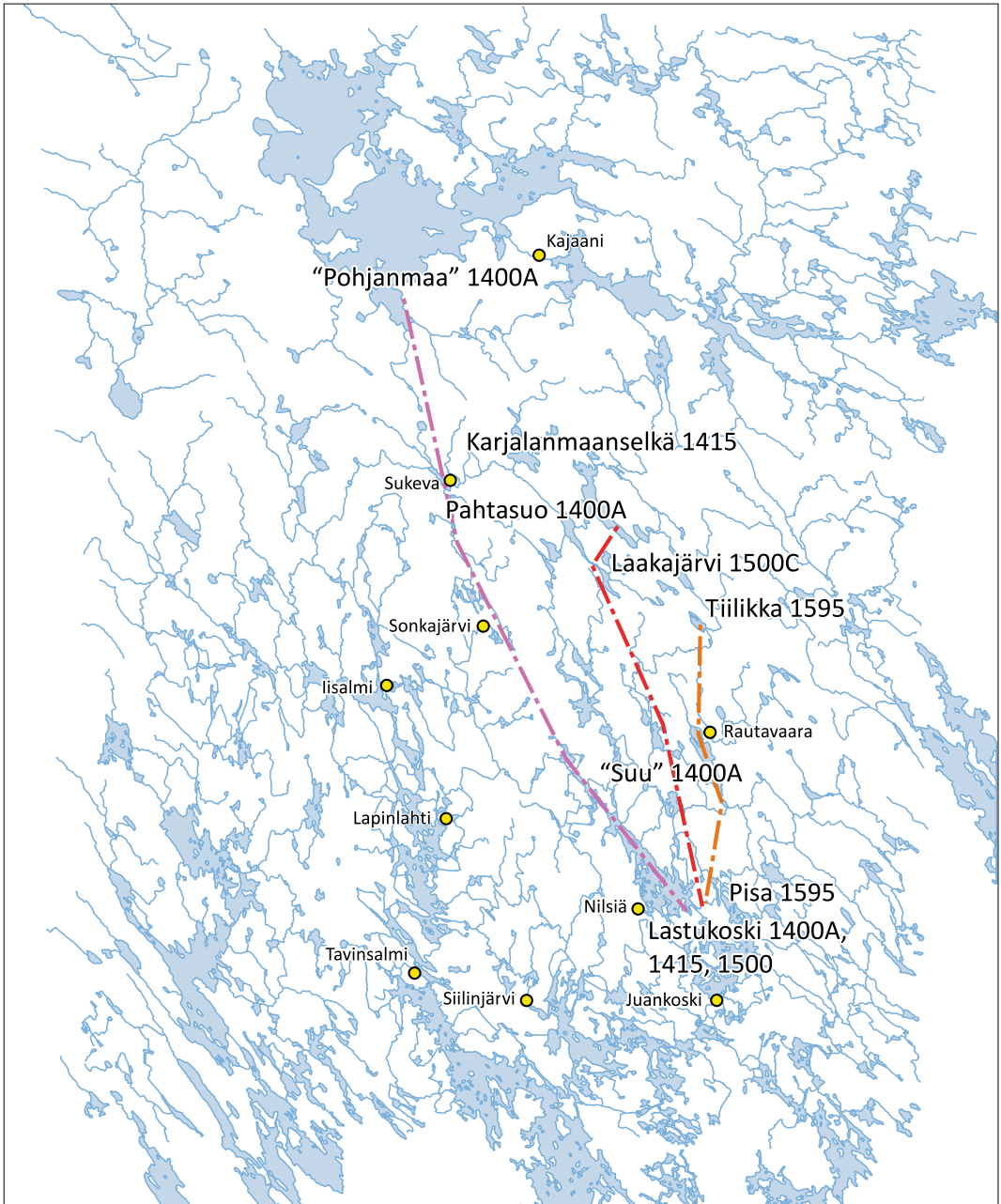
21. Kauko Pirinen (toim.) *Suomen vanhimmat tuomiokirjat. Finlands äldsta domböcker 1. Savon tuomiokirjat 1559 ja 1561-1565 = Domböcker för Savolax 1559 och 1561-1565*. Valtionarkisto 1954, 141, 178.

22. Jaakkola 1926, 262–263.

23. Gallén 1968, 45–46, 220; Kirkinen 1976, 35–36.

24. Vrt. O.S. Rydberg, *Sverges traktater med främmande magter jemte andra dit hörande handlingar 1. 822–1335*. P.A. Norstedt 1877, 480, 488–489.

25. Jaakkola 1926, 263; vrt. Julku 1987, 216.

tineet muualta Suomesta ovat länsisuomalaisia, kuten Jonsan talo Sastamalassa.²⁶ Yleisesti on hyväksytty käsitys, että "Suun" jälkeen mainittu Lastujoki on sama kuin vuoden 1415 tuomion Lastukoski, jolloin nimet on luetteloon kirjattu väärässä järjestyksessä.²⁷

■ Kartta 1. Ylä-Savon tärkeimmät itäiset rajakohteet keskiajalla ja 1500-luvulla. Kartta: Jari Järvinen.

Vuoden 1415 tuomion ja A-luettelon antama kuva Ylä-Savon erämaiden asemasta on samansuuntainen. A-luettelo ilmoittaa vuoden 1415

26. Eräiteistä: Soininen 1961, 39–43; Kotimaisten kielten keskus. Digitaalinen nimiarkisto. Hakusana: Jonsa* <https://nimi-arkisto.fi/> (21.1.2022).

27. Julku 1987, 216; Pirinen 1988, 305.

tuomion ajatuksen mukaisesti mahdollisen Lastukoskea pohjoisemman ”ylärajan” ennen Pohjanmaata, mutta Pahtasuo (*pachta so*) on osoittautunut mahdottomaksi paikantaa. Tavallisimmin on oletettu rajasuon löytyvän itäisen Maanselän alueelta eli myöhempien Savon, Kainuun ja Pohjois-Karjalan maakuntien rajojen leikkauskohdan suunnalta. Näin ovat arvelleet niin useimmat Pähkinäsaaren rauhan Pohjanlahden rajaan kuin Jäämeren kaksoisrajaan uskovat tutkijat, tosin eri lähtökohdista. Kirkisen ja Julkun mukaan savolaiset keskiajan kuluessa ”mursivat” Pähkinäsaaren rauhan rajan, jolloin ruotsalaisten 1500-luvulla Jurin ja Maunun rajaksi ”väärentämä” itäinen linjaus olisi pääpiirteissään ollut paperilla jo 1400-luvun alussa. Myös valtiollisiin rajalinjoihin ja niiden murtumisiin epäillen suhtautunut Gallén ja Pirinen olettavat, että rajaluettelo A:n perusajatus Ylä-Savon erämaa-alueesta oli yksityiskohtia lukuun ottamatta jo samansuuntainen kuin Täyssinän rauhassa vuonna 1595 toteutunut valtakunnallinen raja.²⁸

Nilsin Lastukoskea pohjoisempaa rajaa tarkemmin yksilöivät luettelot ovat A-luettelo selvästi myöhäisempiä. Toinen 1400-luvun alkuun ajoitettu rajaluettelo (B) jättää rajan Lastukoskesta pohjoiseen määrittelemättä. Gallén ajoittaa käsialan perusteella seuraavaksi vanhimman C-luettelon vielä 1400-luvulle ja Pirinen on todistanut sen ”aitoa” keskiaikaisuutta.²⁹ Savon rajahistoriassa uuteen aikaan siirryttiin vuonna 1475 Olavinlinnan rakentamisen sekä Moskovan ylivallan ja laajojen rajasotien syttymisen myötä. Asutuksen tihentyminen ja Ruotsin hallinnon järjestelyt johtivat Viipurin alaisuudesta itsenäistyneen Savon linnaläänin syntyyn vuonna 1534. Vasta tämä kehitys loi tarpeen vuoteen 1557 saakka ”Pohjanperäksi” (*Norrboten*) nimitettyyn voutikuntaan kuuluneiden Ylä-Savon erämaiden rajojen yksityiskohtaisemmalle määrittämiselle.³⁰ Pirisen tarkennuksen mukaisesti on luontevinta tulkita C-luettelon kuvaavan ruotsalaisten käsitystä rajatilanteesta 1500-luvun alussa.

Näihin aikoihin oli koettu tuhoisa hävityssota, ulkopoliittinen tilanne oli kärjistynyt ja aluemenetyksiä pelättiin. Venäläiset esittivät vuoden 1526 rajaneuvotteluissa Jurin ja Maunun sopimukseen sekä todennäköisesti karjalaisten vuoden 1500 vaiheilla Savossa tekemiin tutkimuksiin perustuneen käsityksensä, jonka perusteella osuus Lastukoskelta pohjoiseen jäi avoimeksi. Pirinen tulkitsee venäläisten ymmärtäneen Ylä-Savon edelleen yhteisnautinta-alueena.³¹ Näkemys on johdonmukainen vuoden 1415 tuomion valossa, jolloin erämaarajan määrittely oli jätetty paikallisten asukkaiden varaan. Ylä-Savo ei Venäjää suuremmin kiinnostanut, vaikka se provosoitui vielä Klemetti-kirjurin Maaningalle rakennuttamasta Tavinsalmen kartanosta 1540-luvulla. Nautintarauhaa ja alueellista tasapainoa horjuttaneet rakennelmat eivät erämaahan kuuluneet myöskään savolaisten talonpoikien mielestä.³²

Aikaisempien tulkintojen heikkous on oletus, että rajaluettelo A ja sitä myöhemmät, erilaisessa poliittisessa ja asutuksellisessa tilanteessa laaditut luettelot perustuisivat samankaltaiseen näkemykseen. Yllättävintä on Matkusjokea kulkeneen Nilsin-Sonkajärven reitin ja sen rajahistoriaan viittaavan paikannimistön nopea ohittaminen. Kuvatessaan Maanselän ylityspaikkoja matkalla Pohjanlahdelle Kustaa Vilkona viittasi vain Pyhäjoen ja Pielisjärven-Oulujärven reitteihin mahdollisina ylittää Maanselkä kuivaa maata pitkin.³³ Kyösti Julku käsitteli Ylä-Savosta Oulujärvelle johtaneita reittejä lyhyesti ja tunsii niitä kuvaavan Jaakko Steniuksen vuoden 1760 yksityiskohtaisen vesistökartan.³⁴ Rajaluettelon A:n mukaan Pahtasuon jälkeen saavutaan ”Pohjanmaalle” (*Norrabutnin*). Oulujärven vastainen Maanselkä sopii tähän ilmaisuun paremmin kuin suon sijaitseminen kaukana idässä Novgorodin tai Venäjän suunnassa, kuten aiemmin on esitetty.³⁵

Rajaluettelo A:n Pahtasuon sijainti on ollut hieman samankaltainen ongelma kuin Jurin ja Maunun rajaluetteloiden kopioissa ennen Pohjanlahtea tai ”pohjoista merta” mainitun ”Peta-

28. Gallén 1968, 156–157; Kirkinen 1976, 31–37; Pirinen 1982, 39; Julku 1987, 216–220.

29. Gallén 1968, 212–213; Pirinen 1982, 28–29; Pirinen 1988, 342.

30. Pirinen 1966, 9–11; Pirinen 1988, 336–344; Korpela 2008, 125–127; vrt. Julku 1987, 229–245.

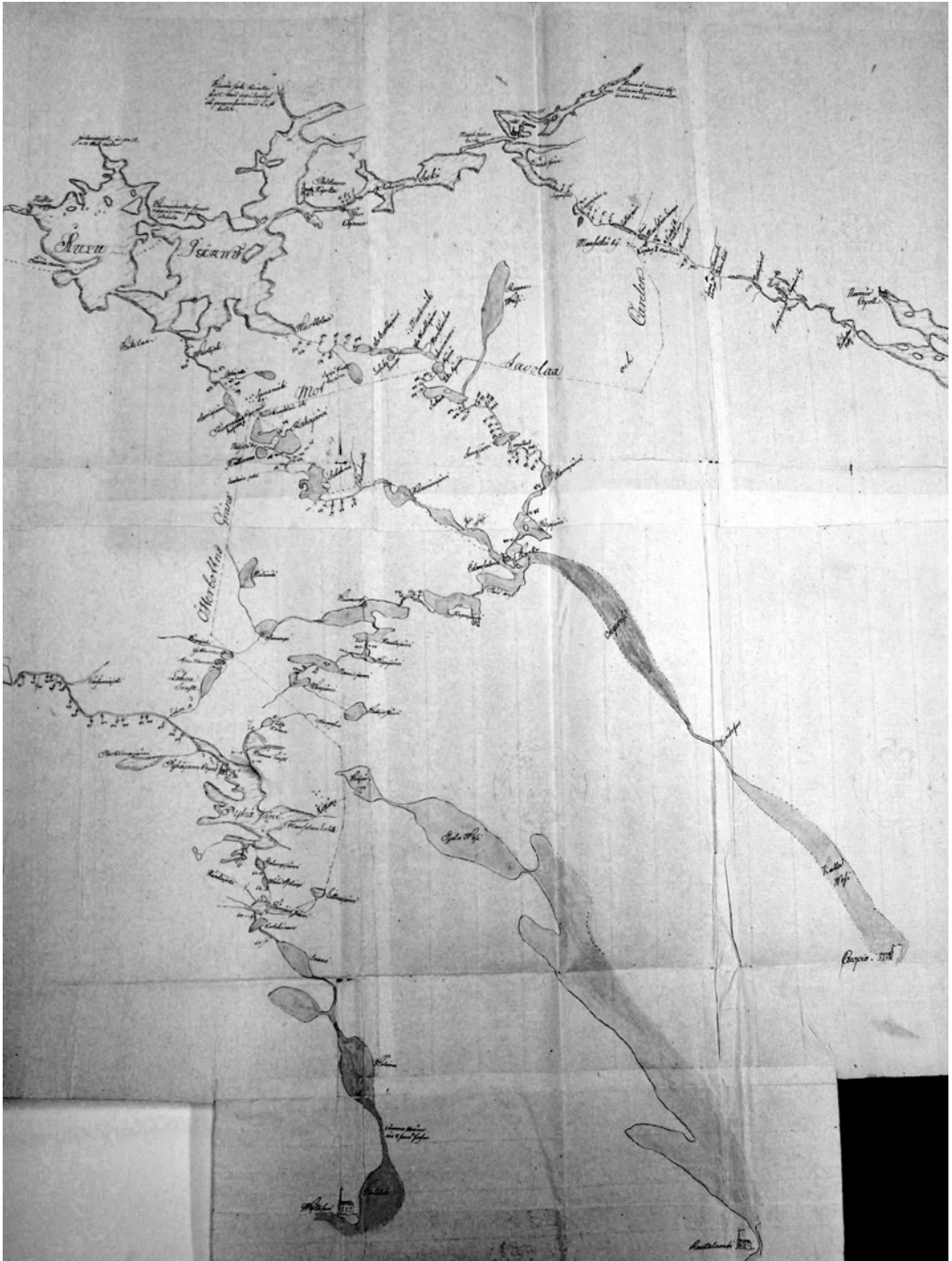
31. Pirinen 1982, 28–29; Pirinen 1988, 339–340.

32. Helge Pohjolan-Pirhonen, *Olavinlinnan historialliset vaiheet*. Pyhän Olavin Kilta 1973, 215; Korpela 2008, 298.

33. Vilkona 1960, 410.

34. Julku 1987, 122–125.

35. Reiteistä Oulujärvelle, ks. Jorma Keränen. *Kainuun historia* 1. Kainuun maakuntaliitto 1986, 231–234.

joen" (Pathajoki, Patsojeki). Kumpaakaan on mahdotonta yksiselitteisesti paikantaa, joten tutkijat ovat johtaneet tulkintansa joko Pohjanlahden rajaan tai Jäämeren kaksoisrajaan ankuroituneista käsityksistä. Ylä-Savon ja Oulujär-

■ Kuva 1. Maanselän ylityskohdat Jacob Steniuksen vesistökartassa 1760. Lähde: Jyväskylän yliopisto, JYX-julkaisuarkisto.

ven väliset vesireitit on kuitattu sivumaininnalla ilmeisesti siksi, että ne ovat olleet sopimattomia kumpaankin kilpailevista perusnäkemyksistä. Etsiessään Petajokea pohjoisen ja itäisen Maanselän suunnasta, Jarl Gallén huomioi Ylä-Savon vesireitit ja tulkitsi pohjoisen Matkusjoen Venäjänimistön liittyneen ”aikaan, jolloin karjalaisia kutsuttiin venäläisiksi”, mutta hän jätti ajatuksen kehittelyn kesken. Rotimoon laskevan Petäjäjoen tai Erik Flemingin huoveineen 1540-luvulla Jurin ja Maunun rajaksi ”löytämän” Laakajärven Petäjäkosken tapaan Matkusjokea ei voi kuitata maantieteellisesti liian vähäpätöiseksi, joten se ei nähtävästi muuten ollut kiinnostava Gallénin kysymyksenasettelussa. Etsintöjensä jälkeen Gallén päätyi pitämään Pyhäjokea todennäköisimpinä Jurin ja Maunun Petajokena.³⁶

Sonkajärven reitin kulkuväylä Matkusjoki viittaa nimensä puolesta hämäläisten eränkävintiin, kuten hämäläisen nimistön levinneisyyttä tutkinut Jouko Vahtola on osoittanut.³⁷ Huomio kiinnittyy Matkusjoen pohjoispäähän, jossa on runsaasti rajoihin liitettävää paikannimistöä. Matkusjoen Venäänjärviä on nimetty kartoissa kirjakielisesti Venäjänjärviksi. Nykykartan Venäänmuoto on itämurteinen. 1560-luvun maakirjoissa Matkusjoen Venäjä-nimistö esiintyy muodossa Venähen (*wenähen ierfuen pohias pää; Wenehen Jerfwj*). Muoto ilman j-kirjainta on vanha ja yleinen itämerensuomalaisissa kielissä ja murteissa. Se esiintyy 1460-luvun tuomiokirjoissa Itä-Hämeen paikannimistöissä ja 1500-luvun kirjakielissä.³⁸ Habermanin maantarkastusluettelossa 1620-luvulla nimitään itäsavolaisen Venäläisen (*Wenehlainen*) suvun asuinpaikka nykyisellä Maaningalla Venäjänkyläksi (*Wenähen byij*).³⁹ Toinen Ylä-Savon Venäjä-nimien keskittymä on selvästi idempänä Pielisen Karjalan suunnalla ja liitettävissä Täyssinän rauhan rajaon päättyneeseen 1500-luvun rajakehitykseen.⁴⁰

■ Kartta 2. Matkusjoen pohjoispään nimiryppäs. Kartta: Jari Järvinen

Muualta Suomesta Venähen-muotoista paikannimistöä löytyy kahdelta maantieteellisesti toisistaan kaukana olevalta raja-alueelta: Kiteen ja Uukuniemen väliseltä Laatokan Karjalan vastaiselta raja-alueelta (Pyhäjärvi) ja Kainuusta Suomussalmen seudulta Vienan Karjalan vastaiselta rajaseudulta. Matkusjoen länsipuolinen Venäjänkangas nimettiin myöhemmin Suomenkankaaksi.⁴¹ Matkusjoen nimistöryppäeseen kuuluvat Saavankoski ja Saavanlehto. Karjalaisesta henkilönimestä Saava johdetut sukunimet Saavalainen tai Saavainen ovat tuntemattomia Savon sukunimistöissä. Nimi viittaa Laatokan Karjalaan,

36. Gallén 1968, 153; John Lind, Om Nöteborgsfreden og dens grænser. Teoksessa: Jarl Gallén & John Lind, *Nöteborgsfreden och Finlands medeltida östgräns. Andra delen*. SLS 1991, 322.

37. Jouko Vahtola, *Tornionjoki- ja Kemijokilaakson asutuksen synty. Nimistötieteellinen ja historiallinen tutkimus*. Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys 1980, 96–100, 168–170.

38. Kotimaisten kielten keskus. Digitaalinen nimiarkisto. Hakusanat: Venähen*, Venään*, Venäjän* <https://nimiarkisto.fi/> (21.1.2022); Vahtola 1980, 316–321.

39. Kotimaisten kielten keskus. Digitaalinen nimiarkisto. Timo Alanen (toim.) Johan Habermanin maantarkastusluettelo Pien-Savosta 1620-luvulta. *Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen verkkojulkaisuja 2* (2007), 13v, 42v, <https://nimiarkisto.fi/> (21.1.2022).

40. Kotimaisten kielten keskus. Digitaalinen nimiarkisto. Hakusanat: Venäjänmäki, Venäjänniemi, Venäjänlehto, Venäänaho, Venäänkangas, Venäänmäki, Venäänsaari. <https://nimiarkisto.fi/> (21.1.2022).

41. Kotimaisten kielten keskus. Digitaalinen nimiarkisto. Hakusanat: Venähen*, Venäjänkangas. <https://nimiarkisto.fi/> (21.1.2022).

mutta nimenantaja on yhtä hyvin voinut olla savi-lahtelainen. Itäisistä ristimänimistä on johdettu useita länsikarjalais-savolaisia sukunimiä, jotka voivat palautua idän kirkon 1200-luvulla Karjalassa toimittamiin kastamisiin. Varhaiseen eränkävintiin liittyvät myös ne Sonkajärven vanhakantaisen paikannimistön muinaissuomalaiset Ihotu-nimet (Ihotunmaa, Ihotunniemi, Ihotunranta), joiden kantajan itäisyyttä tai läntisyyttä ei voi varmuudella päätellä.⁴²

Valistuneet arvaukset ovat historiantutkimuksessa luvallisia. Tavallisinta litterointia *pachta so* seuraten voi A-luettelon kirjauksesta lukea lappalaisperäisen, kalliota tai jyrkännettä merkitsevän sanan ”pahta”.⁴³ Suoalueita jouduttiin ylittämään kuljettaessa Oulujärvelle pohjoisen Maanselän yli, mutta houkuttelevinta on Pahtasuon sijoittaminen pohjoisen Matkusjoen nimistöryppääseen. Lappalaisnimistö seuraa tärkeimpiä kulkureittejä ja nimistöä on runsaasti Nilsiä–Sonkajärven reitillä. Kuten Kustaa Vilkuna kirjoittaa, ”he (lappalaiset) tunsivat vesitiet, taipaleet ja oikopolut, he osasivat kulkutekniikan”.⁴⁴ Matkusjoella maantieteelliseltä olemukseltaan Pahtasuoksi sopivat Jyrkänsuo ja Jyrkänkосki.

Matkusjoki oli keskiajalla tärkeä kulkureitti Oulujärvelle ja sitä kautta Pohjanlahdelle. Oulujärven Vuottolahdella on Karjalanniemi ja sen pohjukassa Hämeensalmi. On luonnollista, että Syvärin ja pohjoisen Maanselän välillä hämäläisten, savolaisten ja Laatokan karjalaisten raja kytkeytyi 1300–1400-luvulla eränkävijöiden, kaupamiesten ja lappalaisten liikennöimään Matkusjokeen. Pahtasuo oli todennäköisesti vuoden 1415 maa- ja oikeuden tuomion ajatuksen mukainen Karjalanmaaselän ”yläraja”. Matkusjoen pohjoispään nimistökeskittymä on vanhakantainen ja sille on vaikea keksiä muuta selitystä kuin keskiajalle palautuva rajaportti. Matkusjoen Venäjänimistön ja Pahtasuon yhdistäminen vuoden 1415 tuomioon tai neuvotteluihin ”venäjänmiesten” kanssa on arvuuttelua, mutta sellaisenaan johdonmukaisemmin historiallisiin lähteisiin ja pai-

kannimistöön soveltuva kuin väitteet kokouksesta Rillankivellä.

Matkusjoen länsipuolella sijaitsee Kainuunmäki. Kielitieteilijä Jorma Koivulehdon mukaan Kainuu palautuu kantaskandinaaviseen aukkoa tai kitaa merkitsevään sanaan. Venäjänjärvet, Kainuunmäki ja Pahtasuo ilmeisesti muodostivat keskiajalla Hämeen, Savon, Pohjanmaan ja Karjalan kulkijoita alueelta toiselle kuljettaneen ”portin”. Pirisen mukaan Nilsiä Karjalankосki oli Jurin ja Maunun Carelakосki ja hämäläisten eränkävijöiden nimeämä rajaportti Laatokan karjalaisten suuntaan.⁴⁵ Oli luonnollista, että paikalliset asukkaat olivat määritelleet rajaportit myös pohjoiseen johtavilla vesireiteillä. Pirinen tulkitsee 1500-luvun ruotsalaisten rajaluetteloiden (E, F) mainitseman Haapajärven sijaitsevan ”liian lännessä” ja epäilee kirjausvirhettä. Matkusjoelta parikymmentä kilometriä itään Haapajärven ja Kiltuanjärven välissä sijaitseva Jyrkkäkосki lähi-soineen on puolestaan saattanut olla rajaportti Vienan Karjalan suuntaan.⁴⁶

Hämeen ja Savon raja 1400-luvulla

Ylä-Savon erämaiden itäinen raja määriteltiin virallisesti vasta Täyssinän rauhassa vuonna 1595, vaikka alueella oli keskiajalla vesistöreitien rajaportteja ja vakiintuneita nautintarajoja. Väestöryhmien asutukselliset intressit olivat kaukana tosistaan, jolloin Ylä-Savon itäisimmät ja pohjoisimmat alueet jäivät pitkään yhteisnautinnan vyöhykkeeksi. Näillä alueilla oli edelleen tilaa pyyntikulttuuria harjoittaneille lappalaisille. Lännessä erämaiden asema muuttui 1400-luvulla nopeammin. Turun maa- ja oikeuden rajatuomio osoitti Ylä-Savon erämaat Hämeen linnaläänin valtapiiriin vuonna 1415, mutta hallinnollinen päätös ei kuvannut todellisia nautintasuhteita. Tuomio lavensi kuvitteellisesti hämäläisten pohjanperää itään ja oli mahdollisesti yhteydessä kuningas Eerik Pommerilaisen vuonna 1411 antamaan vahvistukseen edistää Hämeen asutusta jakamalla metsiä ja erämaita.⁴⁷ Vuonna 1445 käs-

42. Timo Alanen (toim.) *Savon maantarkastusluettelo vuosilta 1561–1564*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 2010, 263. <https://nimiarkisto.fi/> (21.1.2021); Pirinen 1988, 398–399; Pirjo Mikkonen & Sirkka Paikkala, *Suomalaiset sukunimet*. Weilin + Göös 1992, 127–128, 530; Vahtola 1980, 366–367.

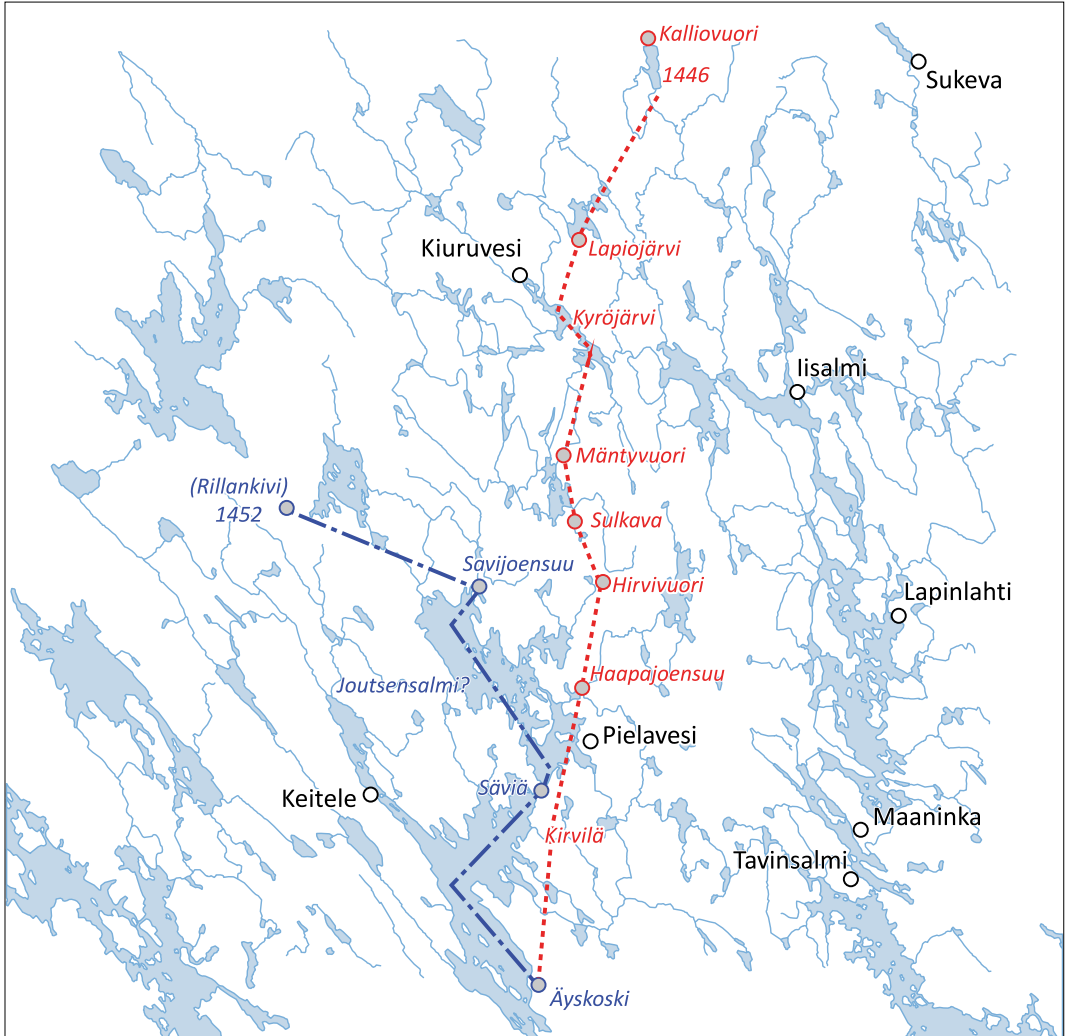
43. Kotimaisten kielten keskus. Digitaalinen nimiarkisto. Hakusana: Pahta* <https://nimiarkisto.fi/> (21.1.2022).

44. Vilkuna 1960, 430; Kulkureittien merkityksestä: Korpela 2006, 459–461.

45. Pirinen 1988, 299–302; Alueiden erottamisesta: Korpela 2006, 460–461.

46. Pirinen 1982, 36. Talonpoikien keskinäisistä neuvotteluista: Pirinen 1966, 21–22.

47. Jaakkola 1926, 52–53; Pirinen 1988, 308–309.

■ Kartta 3. Pohjalaisten rajankatselmuksen 1445 kiinnekohdat ja Kaarle Knuutinpojan rajatuomio 1452. Kartta: Jari Järvinen

kynhaltija Karl Knutsson alkoi puolestaan selvittää hämäläisten eränkävijöiden ja savolaisten eräviljelijöiden yhteenottoa. Hänen kuvauksensa on kirjallisuudessa usein toistettu. Osapuolet syytivät toisiaan väkivaltaisuuksista, savolaiset peräti heidän ”ystäviensä pilkkomisesta ja syöttämisestä koirille”. Koko tarina oli käskynhaltijasta ”liian pitkä kirjoitettavaksi”⁴⁸

Karl Knutsson määräsi vuonna 1445 katselmuksen puolueettomiksi suorittajiksi neljä pohjalaista, joista kiistan kumpikin osapuoli sai valita kaksi. Hän luopui ajatuksesta maanlain määräysten mukaisesta rajakatselmuksesta, sillä erämaiden korkeita mäkiä, soita ja vesistöjä kolutessa suurten seurueiden ja arvohenkilöiden vaatima,

vettä väkevämpi kestitys oli köyhyyttään valittain tarkastuksen tilaajien mukaan mahdollista. Poikkeuksellista rajankäynnissä oli yritys määrittellä maastossa erämaarajoja. Kuninkaaksi vuonna 1448 kruunatun Kaarle Knuutinpojan harmiksi kiistan osapuolet jatkoivat napinaansa rajankäynnin jälkeen. Arvostelusta päätellen rajankävijät Anders Syo, Clemeth Clemetsson, Hans Poualsson ja Bengt Jonsson liikkuiivat tarkastuksellaan kesällä tai syksyllä 1445 pääasiassa vesitse. Kiistan osapuolten mukaan rajojen mää-

48. DF 2661. <http://df.narc.fi/document/2661> (21.1.2022).

rittäminen olisi vaatinut jalkautumista maastoon tai talviolosuhteissa suksille. Kaarle Knuutinpoika asetti uuden tutkintalautakunnan ja antoi vuonna 1452 tuomion, jonka rajalinjaus poikkesi pohjalaisten tutkinnasta vain pohjoisimmalta osaltaan.⁴⁹ Tästä on pääteltävissä, että vaikeimmin soviteltavissa ollut yhteenotto oli syntynyt kamppailussa kalavesistä ja oravimetsistä nykyisten Pielaveden ja Kiuruveden alueilla.

Useat tutkijat ovat rekonstruoineet vuoden 1445 rajankäynnin ja päätyneet pohjoisimmalla osuudella hämmentävän eriiviin tulkintoihin. Rajaa on vaikea todentaa, sillä nykyaikaisen rajalinjan sijaan rajankävijät olivat selvittämässä kiistanalaisten nautintojen omistusta. Kartta 3 esittää pohjalaisten rajankävijöiden nykyiseltä Tervon Äyskoskelta pohjoiseen todennäköisimmin kulkevan reitin ja Kaarle Knuutinpojan vuoden 1452 uuden tuomion rajalinjan.

Kuvauksen tarkkuus osoittaa, että nautintarajaa tutkittiin paikan päällä. Matka-arviot voivat ymmärrettävästi olla summittaisia: esimerkiksi matkan Kirvilästä Haapajoensuuhun täytyy olla lähempänä kolmea kuin kahta peninkulmaa. Osa paikannimistä on tuntemattomia myöhemmissä kartoissa. Lähteen kuvausta ja paikannimistöä yhdistelemällä saatava linja seuraa pääpiirteissään Jarl Gallénin ja Kauko Pirisen tulkintaa, jonka mukaan katselmus päättyi pohjoisen Maanselän eteläpuolelle. Yksityiskohtiin voidaan esittää tarkennuksia. Kirvilä lienee eräomistusten myötä unohtunut hämäläinen paikanimi. Lähellä Haapajoensuuta on Sammalisenniemi, jonka nimeen saattaa sisältyä rajapyykkiä merkitsevä ”sammus”.⁵⁰ ”Kolme toisiinsa virtaavaa järveä” voisivat olla Haapajärvi, Pieni Kiukoinen ja Iso-Kiukoinen: samalla seudulla on myös Päijänne-nimistöä.⁵¹ Puolentoista peninkulman matkalla Hirvivuorelle oli hämäläisten ”pientä niemeä” lukuun ottamatta savolaisten ”hyvää oravametsää”. Kartalta löytyvät nykyisin Oravimäki ja Oravilampi. Sulkavajärvelle saapumisen jälkeen ilmoitetaan kuljetuksi puolitoista peninkulmaa puoliksi tuomittua vesistöä eli ”joen yhdistämät

kaksi järveä”, joilla tarkoitettiin todennäköisesti Sulkavajärveä ja Kojjärveä. Körtinvuori on välimatkoihin parhaiten käyvä, maisemasta erottuva mäkimuodostelma ”Mäntyvuoreksi”. Siitä voidaan mitata Kiuruveden Savonlahteen peninkulman metsäosuus ja edelleen peninkulman vesistöosuus savolaisille tuomittua vesistöä myöten sen länsilaidalle. Savonlahden ja aiemmin Hämeen-saareksi nimetyn Syvänsaaren sijainti Kiuruvedessä vastaavat lähteen kuvausta. Kyröjärvi lienee ollut Kiuruveden hämäläinen nimitys.⁵²

Kyröjärvellä tutkijoiden tiet erosivat. Jalmari Jaakkolan matkavene kääntyi Kiuruvedeltä lounaaseen Kalliojärvelle ja hänen vanavedessään Kustaa Vilkuna, Heikki Kirkinen ja Kyösti Julku jatkoivat Koivujärvelle, sillä venekunta uskoi lähteen tarkoittaman Maanselän sijaitsevan Rillankiven suunnassa.⁵³ Gallénin ja Pirisen valitsemaa suuntaa koilliseen kohti pohjoista Maanselkää tukee paikannimistö. Hämeen- ja Savonniemen perusteella on luontevaa tulkita Lapiojärvi nykyiseksi Luupuvedeksi. Iisalmen pitäjän paikallishistorioitsija Santeri Rissanen suuntasi Pohjois-Hämeen eräomistusten varhaisen tutkijan K. J. Jalkasen jalanjäljissä Lapiojärveltä luoteeseen. He löysivät Kalliovuoren ja Maanselän Näläntöjärven länsipuolelta Lahnavuorelta.⁵⁴ Todennäköisemmin peninkulman mittaiseksi kuvattu, jaettu vesistö oli Salahmi. Katselmus päätettiin mäkimuodostelmaan:

[...] rätt norr till ett bergh, som hether Kallio-wore, hwilcket for:de Kallio-wore ligger hart sunnan vnder een höghan aas, som kallas Mansälke, huilken for:ne aas, som aatskill Rys-selandh och Norrabotn så och Tawastaland, Sawlax och Norrabottn.

”Suoraan Maanselän eteläpuolella” sijainnutta Kalliovuorta on mahdoton paikallistaa, mutta todennäköisesti se oli jokin Salahmin seudun mäkimuodostelmista. Luonnehdinnasta Maanselästä ”Venäjän ja Pohjanmaan sekä Hämeen, Savon ja Pohjanmaan” erottajana on tehty kaksi

49. DF 2903. <http://df.narc.fi/document/2903> (21.1.2022).

50. Sirkka Paikkala, Sammallahdenmäki. Teoksessa: Sirkka Paikkala et al. (toim.) *Suomalainen paikannimikirja*. Kotimaisen kielten tutkimuskeskus 2007, 400.

51. Voitto Valio Viinanen, Päijänne-nimet Muinais-Hämeen erämaiden rajoina. *Historiallinen Aikakauskirja* 110 (2012), 304.

52. Vrt. Jaakkola 1926, 47–93; Gallén 1968, 180–185; Räisänen 1981, 47–62; Pirinen 1982, 14–19; 1988, 310–322; Julku 1987, 195–205.

53. Jaakkola 1926, 72–76; Vilkuna 1960, 419–420; Kirkinen 1976, 36–37; Julku 1987, 202.

54. Rissanen 1927, 61.

yrkästi toisistaan poikkeavaa tulkintaa. John Lindin mukaan ilmaisu todistaa Jäämeren kaksoisrajasta. Sen sijaan Heikki Kirkinen puolusti loppuun asti näkemystään kaikkien mainittujen intresien kohtaamisesta Rillankivellä.⁵⁵ Ylä-Savon erämaiden aseman kannalta on huomionarvoisen yksityiskohta, että rajaa ei määritelty aivan Maanselälle asti. Karl Knutsson ohjeisti pohjalaisia aloittamaan tutkintansa ”heti” Pohjanmaan rajalta. Katselmusmiehet lienevät saapuneet Salahmille Oulujärven ja Vuolijoen kautta. 1600-luvun kartoissa muhkeana vuoristona esitetty Maanselän alue ymmärrettiin nähtävästi vyöhykemäisenä yhteisalueena. Tämä selittää myös edellä käsitellyn Matkusjoen pohjoispään portin sijoittumisen selvästi Maanselän eteläpuolelle.

Kiistan osapuolten ja Jalmari Jaakkolan mukaan pohjalaiset ”epäonnistuivat” tehtävänsään, mutta onnistuminen taisi olla liikaa vaadittu.⁵⁶ Hämmäläisessä eräomistuksessa ”oravimetsä

■ Kuva 2. Maanselkä Nicolas Sansonin kartassa 1666. Lähde: Jyväskylän yliopisto, JYX-julkaisuarkisto.

ja kalavesi” olivat jakamattomia ja savolaiset lienevät ajatelleet samalla tavalla.⁵⁷ Kuninkaana Kaarle Knuutinpoika määräsi levottomuuksien jatkumisen vuoksi uuden rajalautakunnan. Vuoden 1452 tuomio oli pohjoisimmalla osuudella maantieteellisesti yksiselitteinen ja luonteeltaan hallinnollinen ratkaisu, Viipurin ja Hämeen linnaläänien raja. Rajatuomion päätös vedettiin Savijoensuulta kolme penikulman matkan verran metsien ja soiden läpi läntiselle Maanselälle kohti myöhempää Rillankiveä.

Miksi Kaarle Knuutinpojan vuoden 1452 tuomio rajasta Äyskoskesta pohjoiseen erosi niin perusteellisesti hänen vain hieman aiemmin antamastaan, tarkkaan tutkintaan perustuneesta

55. John Lind, Pähkinäsaaren rauhansopimuksen ruotsinkielinen teksti ja kaksihaarainen raja. *Historiallinen Aikakauskirja* 91 (1993), 156.

56. Vrt. Jaakkola 1926, 89.

57. Voionmaa 1947, 379–380.

tuomiosta? On epäuskottavaa, että savolaiset olisivat rasittavilla valituksillaan saaneet kuninkaan muuttamaan rajan heille edullisemmaksi ja savustamaan hämäläiset ulos Nilakan ja Pielaveden itäpuolisilta apajilta. Vuoden 1452 tuomio oli muodollisesti savolaisten voitto. Mutta tarkoittiko se välttömästi muuta, kuin kiistanalaisten alueiden osoittamista Viipurin linnaläänin hallintaan? Kaarle Knuutinpoika kielsi savolaisia jyrkästi levittäytymästä rajan länsipuolelle ja samalla kielsi heitä estämästä hämäläisten liikkumista eränkävijöiden perinteisillä vesireiteillä. Viipurin käskynhaltija oli vastuussa tuomion noudattamisesta.

Vuosien 1446 ja 1452 rajatuomioiden ero voidaan kääntää arkikielelle: uusi tutkintalautakunta ja kuningas päättelivät, että ei tästä (erämaiden jakamisesta) mitään tule. He arvioivat kiistanalaisten alueiden muuttuneen tai olevan muuttumassa savolaisten asumistilaksi ja tuomitsivat rajan maantieteellisesti selvimmälle linjalle Nilakkaan ja Pielaveteen. Tuskinpa rälssimiesten lautakunta suksille maastoon jalkautui, kun ei heitä sinne aiemminkaan huolittu. Tutkinta oli ollut kuninkaan mukaan ennenkuulumattoman perusteellinen: ”mitä katselmusta ja rajankäyntiä ei kukaan ole yhtä täydellisesti tehnyt ennen kuin nyt”. Tämä oli nyt tässä. Uusi tuomio ei estänyt osapuolia pääsemästä keskenään sopuun pohjoisimmista nautintarajoistaan vuoden 1445 tutkinnon pohjalta, sillä suurella vaivalla järjestetyn katselmuksen arvostelusta loukkaantunut kuningas ei halunnut kuulla asiasta enää mitään: ”emme enää siedä sellaista epäjumalallista ja turmiollista murhaamista ja vahingontekoa näillä rajoilla”.⁵⁸ Ehkä hallitsijan uhkailut rauhan saamiseksi erämaihin kannustivat sopuun. Vuoden 1445 tutkinnan linjalta löytyvät Häme- ja Savo-paikannimet, kuten Kiuruveden ja Luupuveden välinen Hämeenpuro, Luupuveden Hämeen- ja Savonniemi sekä Salahmin eteläpuolinen Hämeenlampi olisivat tuskin säilyneet, jos vuoden 1445 rajankäynnillä ei olisi ollut

yhteyttä pitkäaikaisempaan paikalliseen todellisuuteen.⁵⁹

Ylä-Savon läntisissä erämaissa alkoi olla turgosta 1400-luvun puolivälissä. Savolaisten väite hämäläisten asettamista rajamerkeistä kolmen peninkulman syvyydelle heidän puolelleen, ”joskus enemmän, joskus vähemmän” viittaa siihen, että savolaiset ymmärsivät nautintarajansa kulkevan läntisellä Maanselällä. Kamppailua käytiin Nilakan ja Pielaveden itärannan oravimetsistä ja kalavesistä, mutta hämäläiset halusivat pitää eräretkeilyyn perustuneen jalansijansa myös pohjoisessa Salahmin reitillä. Luupuvesi ja Salahmi oravimetsineen olivat saavutettavuutensa vuoksi haluttuja eräkohteita. Ne siirtyivät ajan myötä savolaisten haltuun ja lienevät olleet asuttuja jo kauan ennen kuin Paavo Nissinen pantiin verolle Rotimolla vuonna 1546 ja Matti Sormunen Salahmilla vuonna 1555.⁶⁰

Väinö Voionmaan käsityksessä Ylä-Savosta viimeisenä jäänteinä karjalaisten vapaasti hyödyntämästä ”alkuperäisestä heimoalueesta” lienee kansallisromantiikkaa, mutta erämaiden yhteisnautinnan periaate oli tärkeä.⁶¹ Ristiin menevien nautintojen luonnetta erämaissa on ollut vaikea ymmärtää, kun rajoja on tarkasteltu myöhempien kansallisvaltioiden alueellisen suvereniteetin näkökulmasta.⁶² Yhteisnautittavat erämaat olivat kuin jokamiehen oikeus, mutta liian lähelle asumistilaa ei saanut mennä.⁶³ Yhteisnautinta-alueiden historiallisuus tuli esille Täyysinän rauhan Lapin rajaneuvotteluissa vuonna 1596, kun Ruotsi vaati rajaa Jäämerelle ja Venäjä Pohjanlahdelle. Perusteensa optimismiin oli molemmilla, sillä Lappi oli ollut ”kolmen kuninkaan” verottamaa yhteisnautinta-aluetta. Todellisuudessa Pohjanlahden suuntaan retkeilleet karjalaiset olivat menettäneet ajat sitten jalansijansa Pohjanmaalla, ja vastaavasti Kuolan suunnalla liikkuneille pirkkalaisille verottajille oli kerrottu rajat ”iskuina ja lyönneinä”.⁶⁴ Varhaisella keskiajalla Ylä-Savon erämaita hyödynsivät käyttöoikeuden periaatteella niin hämäläiset kuin karjalaiset, joi-

58. DF 2903. <http://df.narc.fi/document/2903> (21.1.2022).

59. Kotimaisten kielten keskus. Digitaalinen nimiarkisto. Hakusanat: Hämeenpuro, Hämeenniemi, Savonniemi, Hämeenlampi. <https://nimiarkisto.fi/> (21.1.2022).

60. Soininen 1961, 97–103, 251.

61. Voionmaa 1915, 272, 282–285; Voionmaa 1947, 148–149.

62. Korpela 2008, 107–108; Sarviaho 2017, 420–439, 468–472.

63. Voionmaa 1915, 342–343.

64. Julku 1987, 397; Matikainen 2018, 30.

hin savilahtelaiset vielä luettiin. Ylä-Savossa on useita eränkävijöiden ”löytymiä” järviä ja lampia: Löytynjärven voi arvella olleen hämäläisen ja Löytöjärven karjalais-savolaisen. Pielaveden Löytynmäen Oinonen-Eskelisen ja Lipposen arviokunnan vuoden 1561 verollepanomaakirjan mukainen eräpalstojen sijainti Koivujärvellä hämäläisten entisillä eräsijoilla on huomionarvoinen. Nähtävästi hämäläisomistukset olivat jossain vaiheessa siirtyneet kokonaisuudessaan savolaisille, jolloin ”Hämeen huudosta” tuli ”Savon muata”⁶⁵

Savilahtelaiset eräviljelijät oleskelivat Ylä-Savossa jo kauan ennen kuin verottaja sai ”asuttajasuvut” kirjoihinsa. Savo-nimistön levinneisyys viittaa siihen, että savilahtelaiset merkitsivät ensin eräviljelylle suotuisimman Iisalmen reitin ympäristöineen. Matkusjoella Savonvirta sijaitsee Sonkajärven eteläpuolella.⁶⁶ Jukka Korpelan näkemys erämaissa asuneiden kirjautumisesta ”uudisasukkaina” vasta 1500-luvun verotusuu-distuksissa tai vasta pitkän sotakauden ja nuijasodan kriisin jälkeen 1600-luvun alkupuolella on perusteltu. Kiuruveden Kämäränjärvi tunnetaan jo 1560-luvun maantarkastusmaakirjoissa, mutta talonpoika Kämäräinen alkoi maksaa veroa vasta paljon myöhemmin.⁶⁷ Todennäköisesti Kämäränjärvi merkitsi suvon aiemmin valtaamaa eräsijaa. Eräitä paikannimiin sisältyviä henkilönimiä ei tavata vanhimmissa maakirjoissa tai myöhemminkään. Ylä-Savon tunnetuimpia asuinpaikkoja on Iisalmen Pörsänmäki, joka lienee saanut nimensä Pörsäsestä. Sukunimestä on 1540-luvulta maininta Mikkelin seudulta. Tavinsalmen veroluettelot eivät nimeä enää tunne, mutta Pörsänen

vietiin 1500-luvun puolivälissä kirjoihin Hämeen puolella Jämsän erämaissa.⁶⁸ Maakirjojen kaudella tuntemattomia ja mahdollisesti savilahtelaisia olivat myös Haajanen (Haajasenjärvi) ja Kirmanen (Kirmasmäki, Kirmajärvi).⁶⁹ Nykyisen Lapinlahden seudun suotuisimmat asuinpaikat Onkiveden seudulla olivat savilahtelaisten merkitsemiä. Savonjärven maisemia hallitsi 1500-luvun puolivälissä yksi Savon varakkaimmista talonpojista, juvalaiseen sukuun kuulunut Pekka Pöksäinen.⁷⁰

Arvo M. Soinisen arvion mukaan savolainen uudisasutus saavutti Leppävirran ja Kuopion tasan 1400-luvun lopulla ja ylettyi Ylä-Savoon hieman ennen maakirjojen aikaa eli 1500-luvun alkuvuosikymmeninä.⁷¹ Todennäköisesti talonpoikainenkin asutus oli vakiintunut näihin aikoihin jo pohjoisemmaksi. Tavinsalmen kuninkaan kartanon rakentamista ja kiristynyttä verotusta vastaan suunnatun savolaisten vuoden 1545 rahvaanvalituksen maininta heidän esi-isiensä asumisesta pohjoisen Savon alueella ”jo Erik Akselinpojan aikana” (1470-luvulla) viittaa asiayhteyden perusteella Maaningan seutuun ja Olavinlinnan rakentamisen aiheuttamaan erämaihin suuntautuneeseen veropakolaisuuteen. Ruotsin kruunun hallinnon rajaseudulla vakiinnuttaneeseen Olavinlinnan rakentajaan vetoamisen arveltiin antavan jo perinnäisiksi muuttuneille savolaisten erämaaoikeuksille legitimitettä Klemetin verollepanoja vastaan.⁷²

Verollepanot ja kasvava apuverojen taakka eivät erämaan kansaa miellyttäneet. ”Piru toimittakoon kuninkaan verot Olavinlinnaa”, kuten Heikki Laurinpoika Lappalainen protestoi Tav-

65. Kotimaisten kielten keskus. Digitaalinen nimiarkisto. Hakusanat: Löytyn*, Löytö* <https://nimiarkisto.fi/> (21.1.2022); Soininen 1961, 347–348; Vahtola 1980, 123–125; Pirinen 1982, 19; Korpela 2006, 463; Jouko Kokkonen, *Hämmeen huutoo, Savon muata. Jylhän, Säviän ja Taipaleen kylähistoria*. Jylhän, Säviän ja Taipaleen kylähistoriatoimikunta 1997.

66. Kotimaisten kielten keskus. Digitaalinen nimiarkisto. Hakusana: Savon* <https://nimiarkisto.fi/> (21.1.2022); vrt. Korpela 2012, 280.

67. Timo Alanen (toim.) *Savon maantarkastusluettelo vuosilta 1561–1564*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 2010, 266. <https://nimiarkisto.fi/> (21.1.2022); Korpela 2008, 291–293; Korpela 2012, 275–276; vrt. Veijo Saloheimo, Tulomuutto ja poismuutto Ylä-Savossa sekä sukunimet asutuksen ilmentäjinä. Teoksessa TOIMITTAJATIEDOT *Ylä-Savon asutuksen itäiset juuret*. Ylä-Savon instituutti 1989, 58.

68. Pirinen 1982, 840.

69. Timo Alanen (toim.) *Savon maantarkastusluettelo vuosilta 1561–1564*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 2010, 260, 262; Mikkonen & Paikkala 1992, 68, 201. <https://nimiarkisto.fi/> (21.1.2022).

70. Soininen 1961, 95.

71. Arvo M. Soininen, Ylä-Savon muotoutuminen keskiajalla ja asuttaminen 1500-luvulla. Teoksessa *Ylä-Savon asutuksen itäiset juuret*. Ylä-Savon instituutti 1989, 41–42.

72. A. I. Arwidsson, Handlingar till upplysning af Finlands häfder VI. Norstedt 1853, 310–312; Soininen 1961, 191–195; Pohjolan-Pirhonen 1973, 48.

salmen talvikäräjillä 1557.⁷³ Tavisalmen pitäjän perustaminen vuonna 1547 ja talonpoikien ”asettaminen” erämaahan Klemetti-kirjurin ja Gustav Fincken toimesta merkitsi käytännössä lapinmaan lakkauttamista, mikä kaiheri savolaisia pitkään. Pohjanperän erämaat olivat olleet tärkeä osa koko Savon talousjärjestelmää ja toimineet asutuksellisenä ja sosiaalisena varaventiilinä. Savolaiset vastasivat alikirjuri Henrik Kupiaisen syytteisiin verokierrosta 1580-luvulla:

Ennen kuin erämaa asutettiin talonpojilla, oli heillä siellä metsästystä, kalastusta ja kaskenraivausta. Sama vero, joka heillä aiemmin oli, on heillä edelleen. Ja he, jotka erämaahan asutettiin, pantiin verolle toiseen kertaan.⁷⁴

Kustaa Vaasa halusi erämaat tehokkaasti maa-verolle. 1500-luvun puolivälissä väkivaltaisesti kiistellyillä pohjoisen Keski-Suomen erämaa-alueilla hämäläinen eränautinta sai kuninkaan päätöksellä väistyä savolaisten asuttajien tieltä.⁷⁵ Hämäläisten ja savolaisten 1440-luvun yhteenotossa oli todennäköisesti kysymys samankaltaisesta kahden talousmuodon törmäyksestä jo sata vuotta aiemmin. Syynä konfliktiin ei ollut vuoden 1415 rajatuomion ylimalkaisuus tai muukaan ”rajojen epäselvyys”. Kysymys oli siitä, nähtiinkö kiistanalaiset alueet edelleen käyttöoikeudella hyödynnettävänä lapinmaana, vai ymmärrettiinkö oravimetsät ja kalavedet aiempaa voimaperäisempää kaskiviljelyä harjoittaneiden savolaisten asumistilaan kuuluviksi, ”meidän lapinmaaksemme”, kuten savolaiset sata vuotta myöhemmin saattoivat tosiasiana luonnehtia.⁷⁶ Rajamerkkien asettelu oli hämäläisten yritys pitää eräapajia hallinnassaan. Vaihtoehtoisessa historiassa Ylä-Savosta olisi voinut tulla osa Hämettä vuoden 1415 maa- ja tuomion mukaisesti, mutta hämäläiset eränkävijät eivät olleet asuttajia. Korpuruista huuhtakasken kylväneet savolaiset lunastivat vuoden 1452 tuomion lupauksen.⁷⁷

Ylä-Savossa käsitys rajaseudun uudisraivaajien kansasta on ollut tärkeä osa paikallisidentiteettiä ja kansanperinteenä on kerrottu asutustarinoita, jotka on liitettävissä tunnistettavasti 1500-luvun puolivälin ensimmäisistä säilyneistä maakirjoista nimeltä tunnettuihin asukkaisiin. tarinat maiden valtaamisesta tai ”kiertämisestä” kuvannevat varsinaista uudisasuttamista paremmin siirtymistä eräviljelystä talonpoikaisuuteen.⁷⁸ Viimeistään Klemetti-kirjurin ja Gustav Fincken savolaisille eräpalstoihinsa 1540-luvulta lähtien myöntämät anekdotit eli ”kukkarokirjat” osoittivat erämaiden muuttuneen kruunun otteessa olevaksi asumistilaksi. Tämän joutuivat huomaamaan alueella edelleen eräviljelyä harjoittaneet. Tavisalmen käräjillä kerrottiin vuonna 1564 Onkiveden seudulla liikkuneista ”kalastajatalonpojista” (*fiiskare bönder*), joiden raivaama kaski tuomittiin Pekka Ollikaiselle. Asuttavan talonpojan oikeudet ajoivat käräjillä eränkävijöiden nautinnan yli. Huomionarvoinen tieto asumistilan ulkopuolisista eränkävijöistä löytyy vielä 25-vuotisen sodan ajoilta 1580-luvulta, jolloin Venäjän karjalaisten kerrotaan surmanneen lappelais-jääskeläisten kaukokalastajien ryhmän. Mentaliteettihistoria on hieman jo mennyt muodista, mutta Pohjois-Savon asutus perustui hyvin vanhaan eränautinnan perinteeseen. Ylä-Savon asuttajat Lappveteläinen ja Jääskeläinen olivat erämaahan asettuneita ja talonpoikaistuneita savolaisia, mutta he eivät eksyneet pohjoisen erämaihin satumatlta vaan olivat vuosisataisen talousmuodon jatkajia.⁷⁹

Talonpoikien ja eräviljelijöiden ohella Ylä-Savossa liikkui 1500-luvulla ”syryssä asujia” eli lappalaisia. He joko muuttivat talousmuotoaan sulautumalla savolaisväestöön tai väistyivät pohjoiseen. Lappalaisten kohtalo saattoi olla savolaisten kaskiekspansion tiellä aiempaa tyllympi, jos Ylä-Savon kansanperinteen tarinoihin surmaamisista on uskomisen.⁸⁰ Yleensä oli kaskiviljely ja kaskiomistus metsästyksen ja metsästys-

73. Voudintilit KA 6255: 33v. <http://digi.narc.fi/digi/> (21.1.2022).

74. Arwidsson 1853, 382.

75. Voionmaa 1947, 149–152; Soininen 1961, 194–203; Pirinen 1982, 68–76.

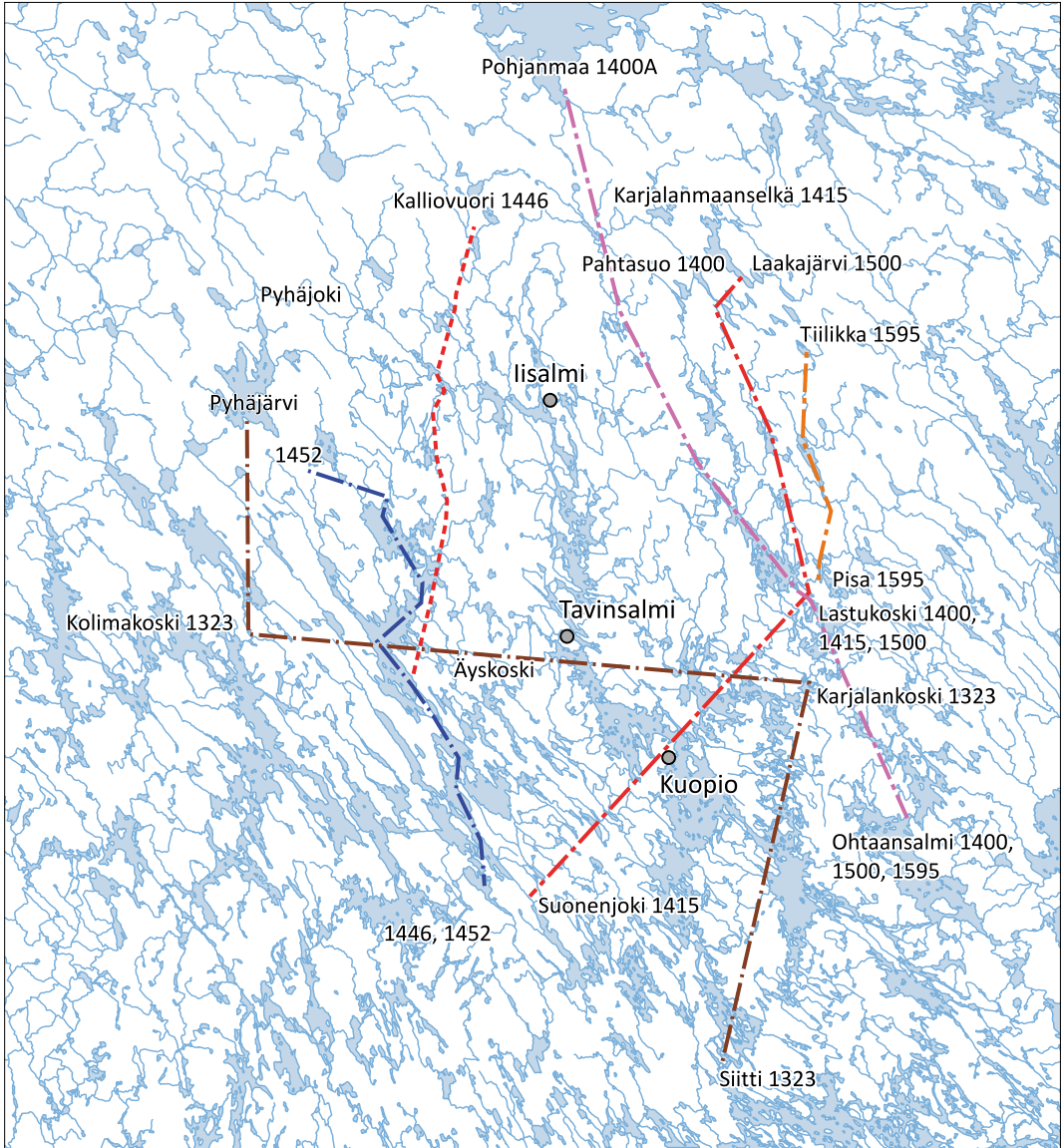
76. Arwidsson 1853, 310–312.

77. Soininen 1989, 43–44; Korpela 2012, 287; vrt. Pirinen 1988, 408–409.

78. Rissanen 1927, 63–71. Rajoista ja paikallisesta identiteetistä Pohjois-Savossa: Sarviaho 2017, 497.

79. Pirinen 1954, 177; Pirinen 1982, 639; Soininen 1961, 29–31; Korpela 2008, 294.

80. Rissanen 1927, 46–47; Vahtola 1980, 62.

maiden omistuksen vihollinen”, kuten Voionmaa kirjoittaa.⁸¹ Tutkijat ovat esittäneet eriäviä näkemyksiä 1500-luvun verotuslähteissä esiintyvien lappalaisten etnisyydestä ”todellisena” saamelaisuutena tai verottajan käyttämänä yleisenä kategoriana pyyntielinkeinoja harjoittaneista. Savon todistusaineisto antaa ymmärtämystä kummallekin näkemykselle. Maanselän eteläpuolisissa erämaissa asuneilla, kalaveroa maksaneilla lap-

■ Kartta 4. Pohjois-Savon rajat keskiajalla ja 1500-luvulla. Kartta: Jari Järvinen

palaisilla oli osalla omintakeisen etnisiä, osalla ruotsalais-savolaisia nimiä. Pensainen tunnetaan 1500-luvulla Ylä-Savossa lappalaisena suku- ja paikannimenä. Kansanperinne kertoo Kiuruveden seudun Lappalainen-suvun saaneen alkunsa

81. Voionmaa 1915, 285.

lappalaisen ja savolaisen liitosta. Ehkä tämänkin tarinan voi geneettinen sukututkimus todentaa.⁸²

Ylä-Savon erämaat heimojen ja tutkijoiden kamppailussa

Varmojen totuuksien esittäminen on usein merkki siitä, että asiassa voi olla jotain epäilyttävää. Keskiajan rajakysymyksissä joudumme tyytymään sen hahmottamiseen, mikä saattoi olla kaukaisen menneisyyden maailmassa mahdollista ja mikä ei. Historiantutkimuksen historia selvittää, miksi ilmeisen mahdolliset tulkinnat voivat elää pitkään ja mahdolliset sivuutetaan. Kartta 4 kokoaa pohjoisen Savon enemmän tai vähemmän todennäköiset rajat keskiajalla ja 1500-luvulla.

Erämaan muuttuminen asumistilaksi viljanviljelyn yleistyessä loi uudenlaisen rajojen määrittämisen tarpeen ja oli tavallinen ristiriitojen syntymisen syy niin yksittäisten asukkaiden, "heimojen" kuin valtakuntien välillä. Vuoden 1323 Pähkinäsaaren rauhansopimuksen aikoihin lähes koko myöhempi Savon linnalääni poislueutena Savilahden asutuskeskittymä käsitettiin erämaana. Rauhan solmijoille ja verotettavista ihmisryhmistä kiinnostuneille hallitsijoille oli itsestään selvää erottaa asuttu rintamaa ja erämaa toisistaan. Suurempaa merkitystä Jurin ja Maunun erämaarakajalla oli vasta myöhemmin, kun sopimusta alettiin lukea Moskovan Venäjällä kirjaimellisesti. Ylä-Savon ja paikallisten asukkaiden kannalta ruhtinain raja jäi merkityksettömäksi, vaikka Nilsiä Karjalankoski rajakohteena viittasi osaltaan myös vähälle huomiolle jääneiden Iisalmen ja Nilsiä–Sankajärven reittien turvaamiseen kauppiamiehille.

1300–1400-vaihteeseen ajoitettavan rajaluetelo A:n ja Turun maa- ja metsäoikeuden vuoden 1415 tuomion rajat edustavat seuraavaa vaihetta, jolloin tarve Pohjois-Savon erämaiden aseman määrittämiselle oli herännyt ruhtinaanvaltojen voimistuessa ja erämaiden hyödyntämisen tehostuessa. 1400-luvun alun tilanteena oli kahden rajakohteen malli, eli Nilsiä Lastukosken ja Oulujärven vastaisen Maanselän välisen alueen ymmärtäminen erämaana ja vielä ainakin osittain yhteisnau-

tinnassa olevana alueena. Tämä oli myös venäläisten näkemys vielä 1500-luvun alussa. Turun maa- ja metsäoikeuden tuomio Savon ja Hämeen rajasta vuonna 1415 oli hallinnollinen toimenpide, joka "varasi" Ylä-Savon hämäläisten eränkävynnin intressipiiriin. Kuvitteellinen raja Suonenjoelta Lastukoskelle "suoraan yli" määriteltiin samalla tavalla liikenteellisten solmukohtien väliin kuin Jurin ja Maunun sopimuksen erämaarakajat. Matkusjoella Sukevan eteläpuolella sijaitseva todennäköisesti paikallisten asukkaiden määrittelemä Pohjanmaan vastainen rajaportti, joka kirjautui A-luetteloon Pahtasuona.

Vuoden 1445 pohjalaisten rajatutkinta ja käskynhaltija Karl Knutssonin sen perusteella antama tuomio oli poikkeuksellinen tapahtuma, sillä erämaarakajoja yritettiin tarkasti määritellä maastossa. Muistona on paikannimissä säilynyt kuvaus hämäläisten ja savolaisten välisestä rintamalinjasta 1400-luvun puolivälissä. Kalavesien ja oravimetsien yksiselitteinen jakaminen osoitautui vaikeaksi, joten rajankatselmuksen arvostelusta loukkaantunut kuningas Kaarle Knuutinpoika turvautui suoraviivaiseen hallinnolliseen tuomioon ja määräsi Hämeen ja Viipurin linnaläänien välisen rajan valtavesistöön vuonna 1452. Savolaisten "voitto" heijasteli heidän asumistilansa laajentumista Pielaveden–Kiuruveden korkeudelle. Rajanmäärittelyn tarpeen synnytti nähtävästi savolaisen kaskiviljelyn tehostuminen kiristyneen verotuksen paineessa. Hämäläinen erätalous joutui vähitellen väistymään, vaikka paikallinen sopiminen todennäköisesti jatkui. Käsitys Ylä-Savosta liukuvan "lapinrajan" ja pohjoisen Maanselän välisenä, valtiollisen hallinnan ulkopuolisena erämaana kuvastui vielä Täyssinän rauhan jälkeisessä rajankäynnissä, kun raja Nilsiä Pisalta Maanselän yli jäi muita osuuksia vähäisemmälle huomiolle.

FT, dosentti **Olli Matikainen** työskentelee yliopistotutkijana Suomen historian oppiaineessa Jyväskylän yliopiston Historian ja etnologian laitoksella.

Sähköposti: olli.p.matikainen@jyu.fi

82. Rissanen 1927, 46; Vahtola 1980, 61–62; Pirinen 1988, 329–330; Enbuske 2008, 67; vrt. Korpela 2008, 228–231; Korpela 2012, 289–290; Timo Alanen (toim.) *Savon maantarkastusluettelo vuosilta 1561–1564*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 2010, 263, 269. <https://nimiarkisto.fi/> (21.1.2022).

Laura-Elina Aho

"Ihanteiden ilmilohtija"

Nuori Ida Aalberg suomalaisuuden personifikaationa

Näyttelijä Ida Aalberg (1857–1915) muistetaan aikakautensa juhlittuna teatteritähtenä ja kansallisen kulttuurin keulakuvana. Aalberg liittyi Suomalaiseen Teatteriin vuonna 1874 ollessaan 17-vuotias. Teatteri oli perustettu kaksi vuotta aikaisemmin Yrjö Koskisen johtamien fennomaanien toimesta, ajamaan yhtenäisen kansallisen kulttuurin asiaa ja luomaan suomen kieleen perustuvaa kansallista identiteettiä.¹ Aalbergin aloittaessa uraansa teatteri oli vailla kotimaista naistähteä, jonka tuolloin uskottiin parhaiten houkuttelevan teatteriin kiinnostuneita katsojia.² Muutaman vuoden kuluessa näyttelijän kyvyt osoittautuivat riittäviksi primadonnan asemaan ja hänestä alettiin puhua kansallisesti arvokkaana suomalaisen näyttämötaiteen ruumiillistumana.³ Aalberg oli Suomen Kansallisteatteriksi vuonna 1902 muuttuneeseen instituutioon monin tavoin sidoksissa elämänsä loppuun asti.

Tässä artikkelissa tarkastelen nuoren Ida Aalbergin muotoutumista suomalaisuuden naishahmoiseksi personifikaatioksi. Lähestyn kysymystä Aalbergin varhaisten roolien ja hänestä näyttämön ulkopuolella muodostetun kuvan valossa.

Tarkastelu kulkee kahdella tasolla: tutkin nuorta Aalbergia suomalaisuusaatteelle merkityksellisten mielikuvien rakentumisen välineenä omana aikanaan, osana 1870- ja 1880-lukujen fennomaanista liikettä, mutta avaan lisäksi Aalberg-kuvan myöhempiä merkityskerroksia, ennen kaikkea keskeisimpien Aalberg-tulkintojen 1900-luvun kuluessa rakentamaa kuvaa. Aalbergin varhaisten roolien ja 1870–1880-lukujen julkisen Aalberg-diskurssin osalta pyrkimykseni on hahmottaa sitä, millaisia työkaluja ne tarjosivat fennomaanisen suomalaisuuskuvaston artikuloimiseen. Myöhempien tulkintakerroksien osalta merkityksellistä on pohtia niiden roolia 1800-luvun lopulla synnytetyn suomalaisuuskuvaston vakiinnuttamisessa ja luonnollistamisessa.

Suomalaisen Teatterin perustajat ja tukijat edustivat pääkaupungin fennomaanisivistyneistöä, joka tavoitteli suomen kieleen sidottua hegemoniaa samaan aikaan lukuisilla yhteiskunnan aloilla. Teatteria johtivat koko 1800-luvun lopun Kaarlo ja Emilie Bergbom, mutta heidän lisäksi teatterin toimintaa ja ohjelmistoa määritteli vahva johtokunta, jonka jäsenistö koostui keskeisistä fennomaanivaikuttajista.⁴ J. V. Snellmanin

1. Esim. Kai Häggman, *Päänäyttämöllä. Suomen Kansallisteatteri 150 vuotta*. Tammi 2022; Ilona Pikkanen, *Theatre Histories and the Construction of National Identity. The Cases of Norway and Finland*. Teoksessa Stefan Berger, Chris Lorenz (toim.) *Nationalizing the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe*. Palgrave Macmillan 2010; Mikko-Olavi Seppälä & Katri Tanskanen, *Suomen teatteri ja draama*. Like 2010; Hanna Suutela, *An Instrument for Changing Nationalist Strategies. The Finnish Theatre Company, 1872–1883*. Teoksessa Helka Mäkinen, S. E. Wilmer & W. B. Worthen (toim.) *Theatre, History, and National Identities*. Helsinki University Press 2001. Käytän Suomalaisesta Teatterista myös lyhennettä ST.
2. 1800-luvun länsimainen teatteri rakentui yleisesti naistähtien varaan. Pirkko Koski, *Näyttelijänä Suomessa*. WSOY 2013, 55, 111; Pentti Paavolainen *Arkadian arki. Kaarlo Bergbomin elämä ja työ II, 1872–1887*. Taideyliopiston Teatterikorkeakoulu 2016, 68–69, 146, 160.
3. Esim. Suutela 2001, 89; Suutela, *Orleansin neitsyt – kansallinen protagonist*. Esitykset Suomalaisessa Teatterissa 1887 ja 1896 sekä Suomen Kansallisteatterissa 1902–1905. Teoksessa Helka Mäkinen (toim.) *Lihasta sanaksi. Tutkimuksia suomalaisesta teatterista*. Yliopistopaino 1997, 176.
4. Perustamiskokouksen 22.5.1872 noin 70 läsnäolijaa muodostivat teatterin kannatusyhdistyksen. Johtokuntaan valittiin Kaarlo Bergbom, Yrjö Koskinen ja B. O. Schauman, varajäseniksi Antti Almberg (Jalava), A. Järnefelt ja Julius Krohn. Eliel Aspelin-Haapkylä, *Suomalaisen teatterin historia I*. SKS 1907. 278–279. Seuraava 1877 valittu johtokunta (J. Forsman, B. F. Godenhjelm, K. F. Wahlström, V. Löfgren/Lounasmaa, A. Almberg/Jalava ja K. Bergbom) pysyi samana 15 vuotta. Suutela 2001, 85–86.

hegeliläiseen ajatteluun nojautuen he hahmotivat taiteet kansallisuuden ideaalien ilmaisijana. Suomenkielisestä teatterista muotoutui fennomaaneille erityisen merkittävä vallan merkki ja sen tuottamat representaatiot saivat keskeisen aseman yhtenäisen suomalaisuuskuvaston tuottamisessa.⁵

Ida Aalbergin aloittaessa uraansa elettiin aikaa, jolloin näyttelijä samastettiin vielä voimakkaasti esittämiinsä hahmoihin. Käsitteet suomalaisuudesta syntyivätkin näytelmien välittämien ideaalien lisäksi niiden merkitysten kautta, joita näyttelijät henkilöinä toivat mukanaan.⁶ Aalbergin kohdalla merkitysten kerrostuminen (ja kerrostaminen) oli erityisen vahvaa. Lähtökohtani näiden merkitysten tarkastelulle on kansallisuuden hahmottuminen sukupuolittuneena rakennelmana. Nationalismin ja sukupuolen tutkimus on viimeisten vuosikymmenien aikana tuonut voimakkaasti esille kansallisten ideaalien ja etenkin länsimaissa 1800-luvun kuluessa rakentuneiden sukupuolikategorioiden väliset monisyiset yhteydet. Erityisesti naiseuden kategorian – käsityksen oikeanlaisesta, ”luonnollisesta” naisuudesta – on nähty muodostuneen ja vakiintuneen tiiviissä yhteydessä kansallisuuskuvastojen kanssa. Naisuus ja naisen seksuaalisuuden tarjoamat mielikuvat ovat toimineet universaaleina ilmaisukeinoina ”puhtauden”

ja ”alkuperäisyyden” kaltaisille kansallisuuden abstraktioille.⁷

Fennomaanin kansallisuusprojekti nojasi eurooppalaisten esikuviansa mukaisesti romantiikan perintöön. Kollektiivisen identiteetin käsitystä haettiin myyttisestä menneisyydestä ja ulkoisten vaikutteiden ulkopuolella säilyneestä kansasta.⁸ Myös ajatusta suomalaisuudesta alettiin konkretisoida sukupuolittuneella mielikuvastolla samaan aikaan ja monella tapaa sidoksissa yhteiskunnallisten sukupuoliroolien vakiinnuttamisen kanssa.⁹ Fennomaani-ideaalit nojasivat pitkään J. V. Snellmanin ajatteluun, jossa naisen rooli oli merkittävä, mutta ennen kaikkea yhteiskunnan pienoismallina toimivan perheen ja rakkauden käsitteisiin sitoutunut. Naisen ydintehtäviksi katsottiin perheen hyvinvoinnin sekä yhteiskunnallisen moraalin ja sivilisaation takaaminen. Seksuaalinen säännöstö oli tässä olennaisessa roolissa, vaikka se ei yhteiskunnallisessa keskustelussa aina tullutkaan eksplisiittisesti esille.¹⁰ 1800-luvun viimeisten vuosikymmenien kuluessa kansallisuuden kuvastoon kehittyi lukuisissa eri muodoissa ilmaisunsa saanut nais-hahmo, ”Suomi-neito”. Hahmossa manifestoitui samaan aikaan fennomaanien idealisoiman talonpoikaisen kulttuurin alkuperäisyys ja puhtaus sekä porvarillistuvan yhteiskunnan omaksuma, henkistä ja fyysistä koskemattomuutta

5. ST:n poliittisista kytköksistä Häggman 2022; Suutela 2001. Fennomaaneista Marja Jalava, *J. V. Snellmann. Mies ja suurmies*. Tammi 2006; Ilkka Liikanen, Fennomania ja kansa. Joukkojärjestäytymisen läpimurto ja Suomalaisen puolueen synty. *Historisk Tidskrift för Finland* 80:3 (1995); Juha Siltala, *Valkoisen äidin pojat. Siveellisyys ja sen varjat 1840–1918*. Otava 1999. ST:n ohjelmiston teemoista Laura-Elina Aho, Neitsythahmoinen kansallisuus. Suomi-neidon representaatio Suomalaisen Teatterin ohjelmistossa 1872–1882. *Ennen ja nyt. Historian tietosanomat* 5 (2016); Aho, Motherless Girls and the Orphan Myth in the Making of Nation. The Gendered Representation of a Nation in the Repertoire of the Finnish Theatre Company, 1872–76. *Nineteenth Century Theatre and Film* 47:2 (2020).
6. Samastaminen väheni realismin myötä vuosisadan loppua kohden. Hanna Suutela, *Impyyt. Näyttelijättäret Suomalaisen Teatterin palveluksessa*. Like 2005, 9.
7. Ida Blom, Karen Hagemann & Catherine Hall, Preface. Teoksessa Ida Blom, Karen Hagemann & Catherine Hall (toim.) *Gendered Nations. Nationalism and Gender Order in the Long Nineteenth Century*. Berg 2000, xv–xviii; Geoff Eley, Culture, Nation and Gender. Teoksessa Ida Blom, Karen Hagemann & Catherine Hall (toim.) Berg 2000, 33; Catherine Nash, Embodied Irishness. Gender, Sexuality and Irish Identities. Teoksessa Brian Graham (toim.) *In Search of Ireland. A Cultural Geography*. Routledge 1997, 110.
8. Esim. Jalava 2006; Risto Alapuro & Henrik Stenius, Kansanliikkeet loivat kansakunnan. Teoksessa Risto Alapuro et al. (toim.) *Kansa liikkeessä*. Kirjayhtymä 1987; Mia Halonen et al., *Stadin syntinen* s. Art House 2021.
9. Suomalaisuusprojekti liittyi ajallisesti ja sisällöllisesti yhteen länsimaisen sukupuolikeskustelun ja -kategorisoinnin kanssa. Sukupuolijärjestystä tuottavassa keskustelussa keskeistä oli pohdinta naiseuden olemuksesta. Ks. Irma Sulkunen, Naisten järjestäytyminen ja kaksijakoinen kansalaisuus. Teoksessa Risto Alapuro et al. (toim.) *Kansa liikkeessä*. Kirjayhtymä 1989, 157; Anna Elomäki, Poliitiikan siveellisyys ja siveellisyden politiikka suomalaisten naisasianaisten teksteissä. Teoksessa Tuija Pulkkinen & Antu Sorainen (toim.) *Siveellisyydestä seksuaalisuuteen. Poliittisen käsitteen historia*. SKS 2011, 140; Eira Juntti, ”Kansalliset harjoitukset” ja sukupuolitetut sfäärit 1840- ja 1850-luvuilla sanomalehtikeskustelussa. Teoksessa Tuija Pulkkinen & Antu Sorainen (toim.) *Siveellisyydestä seksuaalisuuteen. Poliittisen käsitteen historia*. SKS 2011, 60–61.
10. Tuija Pulkkinen, J. V. Snellman poliittisena ajattelijana – siveellisyys. Teoksessa Tuija Pulkkinen & Antu Sorainen (toim.) *Siveellisyydestä seksuaalisuuteen. Poliittisen käsitteen historia*. SKS 2011, 51– 52.

korostava naisideaali.¹¹ Argumenttini on, että nuoresta Ida Aalbergista rakennettiin näyttämöllä ja sen ulkopuolella suomalaisuuden personifikaatiota, joka sopi oman aikakautensa fennomaanisen liikkeen tarpeisiin. Samanaikaisesti Aalberg hahmottuu historiankirjoituksen kautta osana fennomaanisen suomalaisuuskuvaston ja naishahmoisen kansallisuuspersonifikaation vakiinnuttamista.

Lähestyn kysymystä usean aineistotyyppin kautta. Pohjana ovat Aalbergin vuosina 1874–1880 tekemät roolit, joista nostan esille kuvaavimpia esimerkkejä. Aineistona niiden tarkastelussa olen käyttänyt Teatterimuseon arkistossa säilytettäviä Suomalaisen Teatterin pääkirjoja.¹² Teatterin alkuvuosien ohjelmisto painottui eurooppalaisiin kansan- ja laulunäytelmiin ja kansallinen historiankirjoitus on usein sivuuttanut nämä populaariteolliset paremman puutteessa esitettynä viihteenä.¹³ Myös Aalberg muistetaan 1800-luvun lopun ”suurista”, traagisista rooleistaan ja uran alkuvaiheisiin on viitattu ”pienien tyttöosien” ohimenevänä ajanjaksona.¹⁴ Taiteiden tutkimus on kuitenkin lisääntyvässä määrin ymmärtänyt valtavirtateollisuuden merkityksen maailmankuvien muodostajana ja myös kansallisuuskuvastolle keskeisten porvarillisten ihanteiden ja sukupuolikuvioiden välittäjänä.¹⁵ Aalbergin varhaiset roolit tarjoavat erityisen hedelmällisen aineiston suomalaisuuden representaation tarkasteluun. Hänet kiinnitettiin fennomaaniteatteriin nuorten, viattomien naishahmojen ingenue-rooleja ajatellen, ja hän teki niitä kymmeniä 1870-luvun loppuun mennessä. Sinä aikana muotoutuivat

myös mielikuvat hänestä suomalaisuuden ilmentäjänä.

Neitoroolit pysyivät Aalbergin repertuaarissa osittain koko hänen uransa ajan, mutta tietynlaisena vedenjakana pidän vuotta 1880, jolloin Suomalaisessa Teatterissa sai ensi-iltansa Henrik Ibsenin *Nukkekotii*. Teoksen ja Aalbergin osin ikonisoidun roolityön merkitys on sekä teatterihistoriallisesti että yhteiskunnallisten sukupuolikuvioiden näkökulmasta suuri. Noran jälkeen Aalberg alkoi tehdä aikakauden näyttämödiivon repertuaariin kuuluvia rooleja jotka määrittivät myöhempää mielikuvaa hänestä taiteilijana. Koska käsittelen Aalbergia tässä ennen kaikkea fennomaanisenä ”instrumenttina”, on perusteltua rajata roolien osalta tarkastelu aikaan, jolloin hänellä ei ollut roolivalintoihin juurikaan vaikutusvaltaa. 1880-luvulle tultaessa Aalbergin asema ja valta roolien suhteen alkoi voimakkaasti kasvaa. Teatterin johdon käsissä olleen ”välineellisen” vaiheen voi roolien osalta ajatella tuolloin päättyneen.¹⁶

Aalberg-kuvan aikalaiskerroksia tarkastelen erittelemällä ominaisuuksia, joita Aalbergista nostettiin uran alkuvaiheessa esille ja analysoimalla niiden suhdetta aikakauden suomalaisuuspyrkimyksiin. Aineistokorpuksena toimii 1870–1880-lukujen sanomalehdistössä julkaistut kritiikit ja muu teatteriin liittyvä kirjoittelu, joka on seuloutunut Kansalliskirjaston digitaalisten aineistojen kautta. Tarkastelun kohdistuessa tässä Aalbergin julkiseen kuvaan, jää hänen laaja yksityinen kirjeenvaihtonsa pääosin aineiston ulkopuolelle.¹⁷ Teen poikkeuksen muutamien

11. Aimo Reitala, *Suomi-neito. Suomen kuvallisen henkilöitymän vaiheet*. Otava 1983, 11, 158; Johanna Valenius, *Undressing the Maid. Gender, Sexuality and the Body in the Construction of the Finnish Nation*. SKS 2005, 15–16, 107, 207; Tuula Gordon, Katri Komulainen & Kirsti Lempiäinen, Johdanto. Teoksessa Tuula Gordon, Katri Komulainen & Kirsti Lempiäinen (toim.) *Suomineiton hei! Kansallisuuden sukupuoli*. Vastapaino 2002.

12. Pääkirjat ovat näytelmien käsikirjoituksia, joita teatterilla on usein ollut vain yksi kappale kustakin näytelmästä.

13. Ilona Pikkanen, *Theatrical societies*. Teoksessa Joep Leerssen (toim.) *Encyclopedia of Romantic Nationalism in Europe*. Amsterdam University Press 2018, 889.

14. Aspelin-Haapkylä esittää ST:n historiikissa näkemyksen, ettei Aalberginkaan mielestä rooleista ennen *Kylän heititön* Boriskaa (1877) kannata puhua. Aspelin-Haapkylä 1907, 382; ”Pienen tyttöosat joita hän sai esittääkseen uusissa, oudoissa olosuhteissa, eivät vielä antaneet hänelle suurta mahdollisuutta. Mutta teatterin omassa ilmapiirissä Ida Aalberg sittenkin kypsyi nopeasti: jo kolme vuotta alun jälkeen hänen menestyksensä oli suuri” Arvi Kivimaa, Ida Aalberg. Teoksessa Veikko Kerkkonen (toim.) *Ida Aalberg 100-vuotismuisto*. Karisto 1957, 9. Myös <https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilö/3101>.

15. John Lennard & Mary Luckhurst, *The Drama Handbook. A Guide to Reading Plays*. Oxford University Press 2002, 64. ST:n varhaisen ohjelmiston analyysi on osoittanut, että nuorten naishahmojen määrä ja merkitys näytelmien tarinoissa oli huomattava ja naishahmoissa korostuivat piirteet, jotka loivat pohjaa Suomi-neidon kaltaisen representaation muodostumiselle. Aho 2016; Aho 2020.

16. Aalbergin valta rooleihinsa kasvoi merkittäväksi 1880-luvun kuluessa hänen tehdessään ST:iin lähinnä vierailuja, mikä käy ilmi hänen kirjeenvaihdostaan Bergbomin kanssa. Esim. SKS:n arkisto, Kaarlo Bergbomin kirjekokoelma 47.

17. Aalbergin kirjeenvaihto on pääosin Kansalliskirjaston arkiston (tästä eteenpäin KK) ja SKS:n arkiston kokoelmissa.

sellaisten kirjeiden kohdalla, jotka tarjoavat näkökulmia juuri Aalbergin hahmon kautta synnytettyyn suomalaisuusideaaliin. Julkisen kirjoittelun ja kirjeenvaihdon osalta tarkasteluvuodet tulevat osittain 1880-luvun puolelle, aikaan, jolloin Aalbergin rooli kansallisen kulttuurin keulahahmona oli jo kehittynyt ja fennomaaniliike pyrki pitämään sen sellaisena.

Aalberg-kuvan myöhempiä kerroksia lähestyn ensisijaisesti Ilmari Räsänen (1925) ja Ritva Heikkilän (1998) kirjoittamien elämäkertojen kautta. Ainoana Aalberg-elämäkertoina niiden merkitys jälkikuvan muodostumiselle on ollut suuri. Teoksissa korostuu Aalbergin kansallinen merkitys, ja etenkin jälkimmäistä värittää ilmestymisajankohtaansa nähden jopa yllättävän idealisoiva sävy niin Aalbergin henkilön kuin suomalaisuusliikkeen tavoitteiden osalta. Räsänen teosta pidän jälkikuvan kannalta kuitenkin erityisen merkityksellisenä. Vuosikymmenien ajan se sai roolin ainoana Aalberg-kuvauksena ja myöhempi teatteri- ja fennomaanihistorian tutkimus on nojannut siinä tehtyihin tulkintoihin.¹⁸ Kolmas Aalberg-jälkikuvaa rakentanut julkaisu on vuonna 1957 ilmestynyt *Ida Aalberg 100-vuotismuisto*, joka käsittelee näyttelijää juhla-kirjoille tyypilliseen tapaan melko ihannoivaan sävyyn. On kuitenkin huomattava, että en tutki jälkikuvaa rakentaneiden kirjoittajien aatteellisia sidoksia, vaan sitä millaisia kerroksia heidän tulkintansa tuovat 1800-luvulla muodostuneisiin fennomaani-ideaaleihin ja miten ne osallistuvat kansallisuuden sukupuolittuneen kuvaston rakentumiseen.

Aalbergin henkilöä ei ole tutkittu niin paljon kuin hänen saavuttamaansa asemaan nähden voisi ajatella. Näyttelijällä on toki vahva sija suomalaisen teatterihistorian yleisteoksissa ja Aalbergia ovat sivunneet myös useat teatterikentän

toimijat omissa, eri vuosikymmenillä ilmestyneissä muistelmissaan.¹⁹ Omaa lähestymistäni viitoittaa selkeimmin Hanna Suutelan suomalaisuusaatteen, Suomalaisen Teatterin ja sen naisnäyttelijöiden tiivistä suhdetta luotaava tutkimus.²⁰ Suutela on avannut tietä feminiiniseksi määrittyvän suomalaisuuden representaation analyysille, jonka syventämistä pyrin tutkimuksellani jatkamaan.

Aalbergin omasta aatteellisuudesta historiankirjoitus on esittänyt varsin eriäviä tulkintoja.²¹ Tarkasteluni ei kuitenkaan tässä kohdistu Aalbergiin toimijana vaan suomalaisuusaatteen välineenä. Näyttelijän henkilökohtaisen ajattelun ja mahdollisten aatteellisten vaikuttimien tarkastelu rajautuvat näin ollen jatkotutkimuksen tehtäväksi.

Käsittely rakentuu temaattisesti Aalbergin aikalaisdiskurssista ja roolikuvastosta nousevien fennomaanisten *motiivien* hahmottamisesta ja niiden jälkielämän analyysistä, siten että tarkastelen kaikissa alaluvuissa motiivien muodostumista sekä aikalais- että jälkikuvan osalta. Artikkelini jakautuu kansallisuuden naishahmoisen personifikaation, sivistystahtoisen kansan ideaalin ja Aalbergin kansallisen vastuuaseman ilmenty-mistä käsitteleviin alalukuihin.

Porvariston talonpoikainen Suomi-neito

[N]uori tytön-pää ilmaantui ikkunaan, niin ihana ja niin suloinen. Kultaiset säteet jotka leikkivät hänen hiuksissaan ja hänen kirkkaalla otsallaan, ympäröivät hänen päänsä taivaallisella loisteella, että ensihetkellä luulin näkeväni itse enkelin paratiisista [...]. Mutta pian huomasin, että se olikin vain lapsi, nähdessäni viattomuuden ihanan hymyilyn kultahohteessa leikkivän hänen ruusu huulillaan.

18. Esim. Rafael Koskimies, *Suomen Kansallisteatteri 1902–1917*. Otava 1953; Heikki Ylikangas & Jussi Pajujoja, *Lauri Kivekäs: aikansa ajaton radikaali*. Werner Söderström 1987; Veikko Kerkkonen (toim.) *Ida Aalberg 100-vuotismuisto*. Janakkalaseura 1957.

19. Seppälä & Tanskanen 2010; Koski 2013; Paavolainen 2016. Teatterialan muistelmia esim. Jalmari Finne (1922), Kaarlo Halme (1928), Kirsti Suonio (1940), Mia Backman (1944), Elli Tompuri (1952) ja Eino Kalima (1962).

20. Suutela 1997; Suutela 2005.

21. Aalbergin 40-vuotistaiteilijajuhlan (1914) puheissa näyttelijän kansallismielisyyttä korostettiin voimakkaasti. Ilmari Räsänen taas suhtautuu elämäkerrassa (1925) hyvin skeptisesti Aalbergin fennomaniaan ja näkee "nuorelle tytölle tyypillisen haaveilun" teatteriin lähdön vaikuttimena. Ilmari Räsänen, *Ida Aalberg*. WSOY 1925, 37, 135. Ritva Heikkilä puolestaan tulkitsee Aalbergin olleen jo lapsena kiinnostunut suomalaisuuden suurmiehistä: Fritjof Peranderin opetuksessa "suomalaisuusaate jäi iäksi palamaan Idan sydämeen". Ritva Heikkilä, *Ida Aalberg*. Näyttelijä jumalan armosta. WSOY 1998, 60.

■ Kuva 1. "Neiti A. oli tosiaankin, hetkeksikään horjahtumatta, Jane Eyre, kovan elämän-koulun käynyt, itsenäinen, mutta hellä ja jalomielinen orpo, joka vihattunakin on oppinut anteeksi antamaan ja joka kärsii ja rakastaa." *Suomalainen Wirallinen Lehti* 22.5.1879. Kuvälähde: Museovirasto, Historian kuvakoelma, HK19350305:1.

[...] enkelin kaltainen, tuskin neidoksi kehitynyt lapsi.²²

Sitaatti on ranskalaisesta näytelmästä *Gringoire*, jossa Aalberg esiintyi vuonna 1874, hyvin pian Suomalaiseen Teatteriin liittyttyään. Repliiikissä näytelmän miespäähenkilö kuvailee Aalbergin roolihahmoa, 17-vuotiasta Loysea. *Gringoire* oli yksi kymmenistä kansannäytelmistä ja kome-

dioista, joissa Aalberg 1870-luvun aikana esiintyi. Sitaatissa kiteytyy kuitenkin osuvasti kaikkien ingenue-hahmojen ytimessä olevat ominaisuudet: naisen nuoruus, hyveellisyys ja viattomuus.

Olen aiemmassa tutkimuksessani analysoinut Suomalaisen Teatterin varhaista ohjelmistoa ja näen ingenue-hahmot osana välineistöä, jolla teatteri tuotti fennomaanista, sukupuolittunutta kansallisuuskuvastoa.²³ Viaton lapsinaisuus on 1800-luvun teatterin keskeisimpiä roolityyppejä ja sillä on suora yhteys aikakauden yleiseurooppalaisiin sukupuoli-ihanteisiin. Fennomaaniteatterin kuvastossa se näyttäytyy kuitenkin myös kansallisuuden ideaalien ilmaisijana. Tulkintani nojaa ennen kaikkea Suomi-neidon ilmaisumuotoja tutkineen Johanna Valeniuksen näkemykseen neitseellisen naiskehon keskeisestä roolista suomalaisuuden representaation rakentumisessa.²⁴ Aalbergin varhaiset roolit esimerkiksi näytelmissä *Nummisuutarit, Yö ja päivä* (1875), *Kukka kultain kuusistossa, Kylän heittiö* (1877), *Valapatto, Jane Eyre* ja *Kuningas Renén tytär* (1879)²⁵ asettuvat tähän kuvastoon. Näytelmät ovat keskenään erilaisia, mutta Aalbergin esittämät naishahmot ytimeltään samanlaisia: viattomia, lapsuuden ja aikuisuuden välimaastossa tasapainoilevia hahmoja.

Teatterissa näytelmien tarinat ja roolihahmot ovat keskeisiä representaatioita tuottavia elementtejä, mutta näyttelijä luo merkityksiä myös muilla tasoilla. Näyttelijän persoonallisuus, yksityiselämä ja kaikki aiemmat roolityöt ovat – tietoisesti ja tiedostamatta – mukana näyttämöllä.²⁶ Ida Aalbergin kohdalla tämä tulee esiin kriitikeissä, jotka ensi esiintymisten jälkeen alkoivat nostaa hänestä esiin ominaisuuksia, jotka istuivat yhteen näyttämöllä nähtyjen tarinoiden kanssa. Arvioissa korostuivat Aalbergin hyvin nuori ikä ja siihen (naisen kohdalla) luetut ominaisuudet: viattomuus ja suloisuus. Aalberg oli kriitikoiden mielestä "nuori ja siro", "leikkisä ja herkkä,

22. Theodore De Banville, *Gringoire* (suom. Hanna Asp), 86–88.

23. Aho 2016; Aho 2020.

24. Valenius 2004, 16, 101, 107, 122–123.

25. Suluissa Aalbergin ensi-iltavuodet. De Banville, *Gringoire*; Wolfgang Müller von Königswinter *Kukka kultain kuusistossa* (*Sie hat ihr Herz entdeckt*, suom. A. Rahkonen); Edvard Töth *Kylän heittiö* (*A falu roszsza*, suom. Antti Jalava); Anzengruber Ludvig, *Valapatto* (*Der Meineidbauer*, suom. Edvard Törmänen); Charlotte Birch-Pfeiffer, *Jane Eyre* (*Die Waise aus Lowood*); Hertz Henrik Heyman, *Kuningas Renén tytär* (*Kong Renés Dotter*, suom. J. Enlund). Pääkirjat Teatterimuseon arkisto (tästä eteenpäin TM).

26. Michael L. Quinn, Tähteys ja näyttölemisen semiotiikka. Teoksessa Pirkko Koski (toim.) *Teatteriesityksen tutkiminen*. Like 2005, 46–48.

"wieno ja wiehättävä"²⁷ Näitä seikkoja pidettiin arvokkaina ansioina, joiden jo yksistään nähtiin tekevän Aalbergin katselemisesta miellyttävää.²⁸ Muutkin kuin fennomaaniset tahot sitoivat arvoissaan yhteen vallitsevat sukupuoli-ideaalit ja Aalbergin roolityöskentelyn.²⁹ Fennomaanien pää-äänenkannattaja *Uusi Suometar* pyrki kuitenkin kaikkein selkeimmin näyttämään Aalbergin ihanteellisena henkilönä näihin rooleihin:

[N]eiti Ida Aalberg [...] on suloinen näyttämö-ilmio, joka jo paljaalla esiin-astunnallaan wiehättää. [...] Aalberg on warsinkin naiwisissa (teeskentelemättömissä) rooleissa wiehättävä.³⁰

Julkisessa kirjoittelussa Aalberg alettiin siis pian samaistaa esittämiensä roolien naiiveihin, viattoihin neitoihin, mikä teki hänestä kansallisuuden puhtauden ja muuttumattomuuden, mutta myös sen haluttavuuden ilmaisijan henkilökohtaisella tasolla.

Eurooppalaisten nationalismivirtausten mukaisesti fennomaanit vaalivat romantisoitua ajatusta aidosta, pilaantumattomasta suomalaisuudesta, joka löytyisi maaseudun yksinkertaisen talonpoikaisväestön keskuudesta.³¹ Porvarillisten naisideaalien lisäksi Aalbergin varhaiset roolit viittasivat usein talonpoikaiseen kontekstiin. Roolit toistivat Suomalaisen Teatterin ohjelmistolle tyypillistä kaavaa, jossa sivistyneistön mies löytää viattoman nuoren naisen maaseudulta –

metsästä tai luonnon helmasta. Sellaisina ne asetuvat osaksi kuvastoa, jossa aitouden ja alkuperäisyyden ihanteet muovattiin sisään fennomaanien talonpoikaisideaaliin.

Aalbergin omat lähtökohdat maalta lähteneenä, suomenkielisenä nuorena naisena olivat ihanteelliset tähän kuvastoon liitettäviksi. Kieli-asia oli fennomaanisen kulttuurinationalismin ytimessä ja oleellinen koko Suomalaisen Teatterin toiminnan ja oikeutuksen kannalta. Teatterin haluttiin toimivan mallina sivistyneen ja "puhtaan" suomen kielen käyttöön ja Helsingin (usein lähtökohdiltaan ruotsinkieliset) fennomaanit tarkastelivat kriittisesti näyttelijöiden ulosantia. Syntyperäinen suomen kieli pysyi kuitenkin näyttelijäkunnassa pitkään harvinaisena ja Aalberg sai kielensä suhteen paremman vastaanoton kuin monet muut.³² Jopa Helsingin ruotsinkielinen pääsanomalehti nosti Aalbergin kielitaidon esiin: "De, hwilka wilja höra det finska tungomålets wälljud från qvinnoläppar, må lyssna till hennes tal på scenen."³³ Aalbergin kautta fennomaanit saattoivat demonstroida suomen kielen potentiaalia kansallisen kulttuurin perustana.

Fennomaanilehdistö rakensi aktiivisesti käsitystä Aalbergin suosion nopeasta kasvusta ja puffasi sen avulla koko teatteria.³⁴ Aalbergin taitojen kohotessa hänelle järjestettiin teatterin sidoshenkilöiden toimesta melko pian mahdollisuus ammatilliseen kehittymiseen ulkomaisten opintojen ja esiintymisten muodossa.³⁵ Näitä hankkeita nostettiin fennomaanilehdistössä esiin

27. Esim. *Hämäläinen* 14.2.1878. Aivan varhaisista roolitöistä on vain vähän mainintoja mutta ne lisääntyvät voimakkaasti 1870-luvun loppua kohden. Ks. esim. *Helsingfors Dagblad* 7.12.1877; *Åbo Posten* 7.12.1877; *Helsingfors Dagblad* 18.3.1879. Emil Nervander arvioi 1880, ettei Luisen roolia Schillerin *Kavaluudessa ja rakkaudessa* voisi esittää "syvemmällä tunteella, suuremmalla nuoruuden sulolla eikä wiehättävämmällä naisellisuudella" kuin Aalberg teki. Ks. Räsänen 1925, 90.

28. Ks. esim. *Östra Finland* 15.8.1879.

29. "[...] intresset upprätthölls af det allt igenom fängslande sätt, på hvilket fröken Aalberg återger naturbarnet Adelheids rol [näytelmässä *Ensi lempi*]. De snabba vaxlingarne i den sexton åriga flickans själ finna i fröken Aalbergs framställning ett sant och lifligt uttryck, och öfver det hela hvilat en prägel af naivitet och fint kvinligt behag." *Helsingfors Dagblad* 17.10.1879.

30. *Uusi Suometar* 23.6.1880. Myös esim. *Uusi Suometar* 6.12.1879. *Uuden Suometaren* ja ST:n kytköksistä esim. Häggman 2022, 23.

31. Pikkanen 2012, 193; Jalava 2006, 52.

32. Halonen et al. 2021, 89, 92; Häggman 2022, 12. Aalbergin puhetta kritisoitiin sitkeästä hämäläisperäisyydestä. Esim. Elli Tompuri 1952, 41. Näyttelijäkunnan vaihteleva suhtautuminen kieliasiaan aiheutti kiistoja myös ST:n sisällä. Paavolainen 2016, 61.

33. *Hufvudstadsbladet* 2.4.1879. *Hufvudstadsbladet* miellettiin "ruotsalaisuuden" kannattajaksi, mutta lehden kriitikko Emil Nervander oli Bergbomien ystävä ja mukana ST:n lähipiirissä.

34. "Suomalaisessa teaterissa on tänä iltana warmaankin aiwan täpötäysi huone, sillä neiti Ida Aalberg [...] on saawuttanut pääkaupungin yleisön suosiota suuremmassa määrässä kuin kukaan suomalainen näyttelijä tähän saakka, ja tämä suosio tulee epäilemättä tässä tilaisuudessa parhaimmalla tawalla osoitettawaksi." *Uusi Suometar* 2.4.1880.

35. Aalberg lähetettiin opintoihin Dresdeniin 1878. Esim. Koski 2013, 90. 1880 Unkarin esiintymismatkan järjestivät ST:n johtokuntaan kuulunut *Uuden Suometaren* toimittaja Antti Jalava ja lehden Unkarin-kirjeenvaihtaja Josef Szinnye.

■ Kuva 2. ”Jos he nyt saavat omin silmin nähdä yhden suloisen Suomen neidon astuvan näyttämöllä esiin [...] saavat omin korvin kuulla Suomen suloista kieltä, saavat omalla kokemuksella havaita, että tämä Pohjolan ujo neiti voi täyttää korkeampiakin taiteellisia vaatimuksia — niin, vaikuttaa se, olkaa varma siitä, enemmän kuin kaikki sanomalehti-artikkelit ja kirjat Suomen oloista, olkoopta ne, kuinka pitkät ja paksut hyvänsä.” Antti Jalava Ida Aalbergille 26.7.1880 Kylän heittiön Unkarin-esitysten yhteydessä. Kuvälähde: Museovirasto, Historian kuvakokoelma, HK10000:6540.

suomalaisen kulttuurin merkkipaaluina ja erityisesti ensimmäisestä, Unkariin vuonna 1880 suuntautuneesta esiintymismatkasta julkaistiin laajoja raportteja ja unkarilaislehtien arvioita:

Ainoastaan [...] puhtaassa alkuvoimassa elävän pohjoisen kansan tytär saattaa niin huokailla, itkeä, hymyillä, kuin tuo pieni suomalainen tyttö, jonka jokaisesta liikkeestä luonnollisuus pistää esiin, jokaisessa sanassa lumous wallitsee. [...] Harwoin taikka kenties emme koskaan ole nähneet riehuvaa intohimoa niin luonnollisella naiwitetilla kauniimpaan sopusointuun yhdistywän kuin tässä. Neiti Aalbergin Boriska [on] äärettömällä intohimolla rakastawa, ainoassa tunteessaan sulava kansan tyttö, joka tietää kuollakin rakautensa tähden. Ja mikä oli suurin ansio tällä suomalaisella taiteilijattarella: ei ainoastakaan liikunnosta pistänyt esiin ”neiti”; hän pysyi loppuun asti *talonpoikaistyttö*nä.³⁶

Aalbergin ”triumfia” kuulutettiin voimakkaasti, mutta keskeistä fennomaaneille oli suomalaisuusideaalin ilmaiseminen. Aalbergin osoitettiin loistosta huolimatta säilyttäneen talonpoikaiset hyveensä, ”pienen suomalaisen tytön” yksinkertaisuuden ja vaatimattomuuden. Zacharias Topelius osallistui kuvaston tuottamiseen runollaan ”Cendrillon”, joka julkaistiin vuonna 1881 Suomalaisen Teatterin hyväksi myydyssä kokoelmassa.³⁷ Runossa Aalberg rinnastuu köyhästä ja vaatimattomasta mökistä nousseeseen Tuhkimoon, joka luonnollisuudellaan voittaa teennäiset kanssaisarensa, tuottaen iloa vaatimattomuudellaan ja kauneudellaan.

Talonpoikaisuuden idealisointiin kytkeytyivät 1870–1880-luvuilla fennomaanien poliittiset näkymät. Fennomaanit tavoittelivat yhteiskunnallisen aseman kasvua ja kannatuskuntaa maaseudun talonpoikaistosta. ”Kansan nimissä” puhuminen omaksuttiin retoriseksi keinoksi.³⁸ Mielikuva Aalbergista maalaistyttönä niin lavalla kuin sen ulkopuolella soveltuvi välineeksi fennomaanien pyrkimyksiin: häntä voitiin vaatimattomaan koti-taustaan vedoten kutsua ”kansan tyttäreksi”.³⁹

36. *Uusi Suometar* 20.9.1880. Szinnyein käännös unkarilaisen sanomalehden (ilm. *Fügetlenség*) kritiikistä.

37. Zacharias Topelius & Olof Enckell, *120 dikter*. SLS 1970, 308–311.

38. Jalava 2006, 52, 169; Alapuro & Stenius 1987, 14.

39. Suutela 2001, 88.

Aalbergin ympärille luotu tuhkimotarina ”pirtistä” kansalliselle näyttämölle kohonneesta tytöstä vetosi yhteiskunnallisen aseman kasvuun pyrkinneisiin fennomaaneihin todennäköisesti myös henkilökohtaisella tasolla.

Niin maalaistytön narratiivi kuin siihen kietoutuva naiiviuden ja viattomuuden ideaali kertautuvat voimakkaana myöhemmässä Aalberg-diskursissa. Sekä näyttelijän 40-vuotistaitelijajuhlissa vuonna 1914 pidetyt puheet, että Räsänen vuonna 1925 ja Heikkilän vuonna 1998 kirjoittamat elämäkerrat painottavat Aalbergin yksinkertaisia, talonpoikaisia lähtökohtia. Taitelijajuhlissa Aalbergia ylistettiin ”maalaistytönsenä” ruumiillistamassa lähtökohtia joista ”Suomen kansa” kasvoi vaatimaan sijaa ”sivistyskansojen joukossa”.⁴⁰ Elämäkerrat voimistavat tulkintaa piirtämällä kuvaa nuoren Aalbergin ulkoasun ja olemuksen köyhästä maalaismaisuudesta. Jälkikuvassa tuo kotikutoisuus näytetään yksinomaan positiivisena tekijänä, ikään kuin vakuutena Aalbergin soveltuvuudesta rooliinsa suomalaisuuden ruumiillistajana.⁴¹

Tähän kytkeytyy myös fennomaaninen kansan ”löytymisen” kuvasto. Suomalaisen Teatterin ohjelmistossa toistui teema, jossa sivistyneistöä edustava mieshahmo löytää nuoren viattoman (talonpoikais)naisen. Fennomaani näyttämöllä -teema assosioituu ideaaliin, jossa ”alkuperäinen ja pilaantumaton” kansallinen kulttuuri tuli löydettyksi sivistyneistön (miesten) toimesta. Aalberg nivottiin tiiviisti osaksi tätä tematiikkaa, etenkin myöhempien tulkintojen myötä. Räsänen esitti Aalberg-elämäkerrassaan tarinan, jonka mukaan teatteriin lähden taustalla olivat Aalbergin maa-seudulta ”löytäneet” ylioppilaat, vieläpä suomalaisuusliikkeen aktiiviksi noussut Lauri Kivekäs seurueineen. Teoksen saaman roolin vuoksi tulkinta Aalbergin löytämisestä on jatkanut elä-

määnsä useissa myöhemmissä kirjoituksissa.⁴² 17-vuotiaan Aalbergin tiedetään kuitenkin lähteneen teatteriin itsenäisesti, ottaen suuren henkilökohtaisen riskin perhesuhteitaan ja toimeentuloaan ajatellen.⁴³

Suomalaisuuden personifikaatioon nivoutuvat, nuoreen naiseuteen liitetyt ominaisuudet Räsänen nostaa keskeisimmäksi syyksi Aalbergin varhaiselle suosiolle: ”Nuoruuttaan ja nuorekasta suloaan hän näytti yleisölle, kyky ja taide olivat vielä tulevaisuuden huomassa. Hän oli melkein vielä lapsi, ellei iältään, niin ainakin ulkoiselta olemukseltaan.”⁴⁴ Jälkikuva legitimoii kuvaa Aalbergista ”alkuperäisenä” säilyneen suomalaisuuden ilmaisijana, mutta vahvistaa samalla nuoruuden ja viattomuuden piirteiden lukeutumista osaksi kansallisuuden naishahmoista personifikaatiota. Aalbergin varhaisten roolihahmojen ilmaisema kuvasto, jossa kotipaikoillaan pysyneet neitohahmot löytyivät aktiivisten mieshahmojen toimesta, toistui Aalbergista itsestään kerrotussa narratiivissa, muuttuen osaksi fennomaanista ”ylioppilaan löytämän kansantytön” -motiivia.

Sivistystahtoinen kansanlapsi

Fennomaaniretoriikassa suomalaisuuden arvokkaimpana ytimenä nähtiin maaseudun ”kansan”, mutta kansallisuuden ei ajateltu rakentuvan yksin ytimen varaan. Tarvittiin sivistyneistön tarjoamaa kasvatusta, jotta ymmärrys kansallisesta identiteetistä syntyisi ja tuloksena olisi kielellisesti ja kulttuurisesti yhtenäinen kansakunta.⁴⁵ Kansa pyrittiinkin fennomaanikuvastossa näyttämään sivistystä tarvitsevana ja janoavana.⁴⁶ Mielikuvia sivistyksellisten hierarkioiden hienovaraiseen ilmaisemiseen oli mahdollista ammentaa fennomaanien omaksumasta yhteiskunnallisesta sukupuolikoodistosta, jossa naisen ja miehen suhde näyttäytyi epätasapainoisena myös tie-

40. Emil Setälän puhe 1914 painettu julkaisussa *Ida Aalberg 100-vuotismuisto*. Janakkala-seura 1957, 47–49.

41. Heikkilä 1998, 54. Jälkikuvassa voimistuu myös Aalbergin sosiaalisen nousun narratiivi. V. A. Koskenniemi kuvaa Räsänen teosta sen kansitekstissä kertomuksena Aalbergin tiestä ”mökistä linnaan, Suomesta Eurooppaan”. Aalbergin syntymän 100-vuotismuistikirjoitus kuvaa: ”Matka alkuvuosien hiukan huolimattomasta, hiljaisesta kumaraisesta tytöstä loppuään Pietarin siniverisimpien salonkien ”Grande dameen” on huikea.” *Aamulehti* 1.12.1957.

42. Räsänen 1925, 35. Tulkinta toistuu ainakin *Ida Aalberg 100-vuotismuisto*. Janakkala-seura 1957; Ylikangas & Pajujoja 1987; Raili Mikkonen, *Teatteri! Ida Aalbergin nuoruus*. Otava 1990.

43. Esim. Suutela 2005. Aspelin-Haapkyllän kuvaus teatteriin lähdestä ei nosta esille miesten roolia, joten tulkinta vaikuttaa olevan Räsänen. Ks. Aspelin-Haapkyllä 1907, 155–158.

44. Räsänen 1925, 56.

45. Pikkanen 2012, 193.

46. Esim. Paavolainen 2016, 95.

dollisesta näkökulmasta.⁴⁷ Sivistyksen ihanne oli vahva, mutta naisten opintopyrkimykset olivat fennomaaneille monitahoinen kysymys. Itsensä aktiivinen kehittäminen oli ristiriidassa jälkeläisten tuottamisen ja heistä huolehtimisen kanssa, mikä suomalaaisuusliikkeen näkökulmasta oli naisen luonnollinen ja tärkein tehtävä. Tästä johtuen tietynlainen tietämättömyys hahmottui takeeksi nuoren naisen fyysiselle koskemattomuudelle. Fennomaanien ajama naisten sivistäminen tähtäsi pitkälti siihen, että naiset omaksuvat kutsuksensa perheiden, ja sitä kautta yhteiskunnan kannattelijoina.⁴⁸

Osana aiempaa, Suomalaisen Teatterin varhaista ohjelmistoa käsittelevää tutkimustani olen esittänyt, että teatteri tuotti ohjelmistonsa kautta sukupuolten välistä sivistyshierarkiaa, mikä fennomaaniyhteydessä assosioituu ajatuksen sivistyneistöltä kansalle suuntautuvasta ”kansallisuuskoulutuksesta”.⁴⁹ Ida Aalbergin 1870-luvun rooleissa nämä teemat ja sukupuolikuva ovat vahvasti läsnä. Näytelmässä *Toinen tai toinen naimaan* (1874) keskiössä on professoriveljesten suhde nuoreen naisserkkuunsa. Aalbergin esittämä, innokkaasti sivistystä tavoitteleva Loviisa pukee sanoiksi sekä kouluttautuneita serkkuja kohtaan tuntemansa ihailun että sukupuolten välisen asetelman: ”Kuinka vähäpätöiseksi tunnen itseni, kun täältä kohotan silmäni teihin ja huomaan olevani vailla kaikkea, kaikkea paitsi halua seurata ja käsittää teitä!”⁵⁰ Vuotta myöhemmin ensi-iltansa saanut *Onhan pappa sen sallinut* toistaa puolestaan Suomalaisen Teatterin ohjelmistolle tyypillistä tarinakulkua, jossa naishahmon oppimishalu muovataan miehen puolelta rakkaussuhteen syntymisen välineeksi. Näytelmän nuori nainen, Aalbergin roolihahmo Aina on kiinnostunut kirjallisuudesta ja kertoo kohtaamalleen nuorelle, sivistyneistöä edustavalle miehelle toiveestaan oppia runoutta. Mies tarjoutuu opettajaksi: ”Esimerkiksi nytkin katsellessani teidän sinisiä silmiänne tunnen runon

hengen rinnassani.”⁵¹ Hierarkia näkyy hahmojen toiminnassa: mies on aktiivinen ja johdattaa, Aina on korostetun epäröivä ja kaino, osoittaen tietävänsä nuoren naisen toimintaraamat. Tästä Aina saakin opettajansa keuhut: ”Bravo! Oiwa! Te ette ole ainoastaan hyvin oppivainen oppilas – te olette enkeli!”⁵²

Vuosikymmenen lopulla Aalbergin roolihenkilö näytelmässä *Ensi lempi* (1879) tarjoaa samasta teemasta variaation, jossa nuori nainen on miehen silmiin suloinen mutta oikukas. Naisesta saa kuitenkin oikeaan suuntaan ohjattuna erinomaisen morsiamen, sillä: ”Pienistä myrskyistään huolimatta, on hän viehättävä lapsi.”⁵³ Kotimaista alkuperää oleva versio oli näytelmässä *Pikku Suometar* (1880), jossa Aalbergin esittämä, ulkomailla asunut tyttö saa suomalaisilta serkuiltaan opetusta kansallisista suurmiehistä ja ”herää” suomalaisuuteen.⁵⁴ Näissä näytelmissä nuoren naisen ”liiallinen” lukeneisuus näyttättyy epänsellisenä toimintana tai naisen oppimishaluihin suhtaudutaan lempeän humoristisesti. Keskeistä tämän tyyppisille naishahmoille on, että heidät näytetään lähtökohdistaan riippumatta sivistyneen miehen kasvatettavina, ikään kuin alaikäisinä suhteessa mieheen. Aalbergin roolihahmot asettuvat alttiiksi mieshahmon antamalle ohjaukselle, ja sukupuolten välinen opettaja–oppilas-suhde saa idealisoidun, usein rakkaussuhteeksi kehittyvän kehyksen. Aalbergin voi rooleissaan nähdä ruumiillistavan fennomaanien viljelemää romantisoitua käsitystä sivistystahtoisesta suomalaisesta ”kansanlapsesta”. Vaikka kaikki roolihahmot eivät ole ekplisiittisesti talonpoikaisia toi Aalberg itse henkilössään mukana miellelyhtymän kansaan, joka ottaa tarjotun sivistyksen ilolla vastaan ja antaa vastalahjana alkuperäisen ja aidon suomalaisuutensa.

Näyttämörooleissa representoituva nuoren naisen oppilasasema kertautuu voimakkaasti Aalbergista näyttämön ulkopuolella rakennetussa kuvassa. Aalberg oli saanut kotitaastaansa

47. Esim. Kai Häggman, *Perheen vuosisata. perheen ihanne ja sivistyneistön elämäntapa 1800-luvun Suomessa*. SHS 1994, 86–87.

48. Jalava 2006, 172–173; Ritva Hapuli et al., Uutta naista etsimässä. Teoksessa Tapio Onnela (toim.) *Vampyyrinainen ja Kenkuinniemen sauna. Suomalainen kaksikymmentäluvu ja modernin mahdollisuus*. SKS 1992, 103.

49. Aho 2016; Aho 2020.

50. Alexander Wilhelm, *Toinen tai toinen naimaan (Einer muss heiraten, suom. S. K. Hämäläinen)*, 63.

51. Adolph L'Arronge & Gustav von Moser. *Onhan pappa sen sallinut, (Pappa hat's erlaubt, suom.?)*, 102–104.

52. *Onhan pappa sen sallinut*, 104–105.

53. Adolf Willbrandt, *Ensi lempi (Jugendliebe, suom. S. Suomalainen)*, 5–6.

54. Emil Nervander, *Pikku Suometar*.

nähdessä kohtuullisen hyvän koulutuksen, mutta erityisesti elämäkerroissa tehdyt painotukset ovat tuottaneet hänestä myöhemmin mielikuvaa ikuisena oppilaana.⁵⁵ Pidän jälleen vaikutukseltaan merkityksellisimpänä Ilmari Räsänen esittämää näkemystä. Hän näki Aalbergin lähtökohdiltaan "sangen yksinkertaisena, melkein pätyhmänä."⁵⁶ Tulkinnan pitkä lausus on myöhemmissä Aalberg-kirjoituksissa – jopa sanasta sanaan – nähtävillä.⁵⁷ Lisäksi Räsänen näkee Aalbergin kirjalliset ulostulot lähipiirinsä miehiltä omaksumina ajatelmina ja haparointina, tulkiten ne ennen kaikkea "naisellisuuden" merkiksi.⁵⁸ Näyttäessään Aalberg-kuvauksessaan naisen luonnollisesti akateemisilta kyvyiltään miestä heikompana Räsänen asettuu 1800-luvun porvarillisten sukupuoli-ideaalien uusintajaksi ja tulee vahvistaneeksi kansallisuuden sukupuolittunutta kuvastoa. Räsänen vaikutuksesta kertoo myös se, ettei kuvastoa myöhemmässä Aalberg-kirjoituksessa, esimerkiksi Heikkilän elämäkerrassa juuri kyseenalaistettu.

Aalbergin kuvaaminen henkisiltä lähtökohdiltaan heikkona rakentaa toisaalta uusia kerroksia sivistyshaluisen kansan metaforaan. Molemmat Aalberg-elämäkerrat kuvaavat näyttelijän asettuneen väsymättömänä ja tarkkaavana "monen mestarin jalkain juureen"⁵⁹ Isällisen opettajan ja kuuliaisien naishahmon yhdistävä representaatio saa ilmaisunsa etenkin kuvassa, jonka elämäkerrat antavat Aalbergin suhteesta ihai-

lijoihinsa. Näyttelijä sai sitoutunutta yleisöä yli sukupuolirajojen, mutta erityisen painoarvon Aalberg-kuvauksissa ovat saaneet miesihailijat. Räsänen ja Heikkilä kertovat teatterin johdon olleen tyytyväinen, kun Aalberg pian uransa alussa "valloitti ihailijoihinsa koko joukon arvovaltaisia vanhoja herroja, Suomalaisen teatterin tärkeitä ystäviä ja tukijoita, joita alettiin nimittää Idan setäystäviksi."⁶⁰ Nämä teini-ikäistä Aalbergia huomattavasti vanhemmat miesseuraajat olivat erilaisessa suhteessa yhdistelmä ihailijoita, tukijoita ja opettajia. He näyttäytyvät elämäkerroissa ihannoivassa valossa, filosofeina jotka jaksavat jakaa yleviä ajatuksiaan niitä alttiisti kuuntelevalle nuorelle naiselle. Erityinen painoarvo on jälkikuvassa annettu suhteelle, joka Aalbergilla oli professori ja fennomaanivaikuttaja Fritjof Peranderiin, johon hän tutustui pian teatteriintuluaan.⁶¹ Räsänen vertasi heitä *Kalevalan* Ainoon ja Väinämöiseen ja Aalbergin 100-vuotisjulkaisun toimittanut Veikko Kerkkonen jatkoi samalla linjalla: "[Perander oli Aalbergille] läheinen, isällinen ystävä, jopa kasvatusisä. Ida Aalbergissa hän löysi ihailmansa suomalaisen neidon, jonka hän halusi kasvattaa sivistyneeksi naiseksi."⁶²

Peranderin puolelta suhteeseen tuli mukaan avioitumistoive.⁶³ Morsianta yli kaksi vuosikymmentä vanhempi sulhanen ei olisi aiheuttanut ihmetystä, sillä yksi aikakauden ihanteista oli kokeneen miehen ja opastettavan nuoren naisen suhteelle perustuva avioliitto.⁶⁴ Aalberg ja

55. Aalberg kävi lapsena koulua Helsingissä ja säätyläistyttöjen koulussa Turungissa. Esim. Kerkkonen 1957, 18.

56. Räsänen 1925, 56. Aalbergin ystävyystyminen Peranderin, "ihanteellisen ja kansallismielisen filosofin" kanssa johti Räsänen mukaan siihen, ettei Aalbergin omista teksteistä saa selvää, vaan hän "jokelteli kieltä, jota on melkein mahdoton täydellisesti toiselle kielelle kääntää." Räsänen 1915, 108.

57. Esim. Tompuri 1952, 41; "[...] hänellä oli taito etsiä nerokkaiden miesten seuraa ja imeä näiden ajatuksia, jotka hän lopulta omaksui ja vaivatta tarjoili jopa ominaan." *Aamulehti* 1.12.1957.

58. Useat Aalbergin kirjeet Räsänen näkee sisällöltään "naisellisen epämääräisinä" Räsänen 1925, 465–466. Myös: "hän oli nainen ja hänellä oli – kaiken opiskelun ja lueskelun jälkeenkin – liian vähän varsinaista älyllistä kouluutusta [sic] pystyäkseen ominpäin muodostamaan teoriaa." Räsänen 1925, 477–488.

59. Räsänen 1925, 188–189. Myös Heikkilä 1998, 54. Kaarlo Berghomin ja Aalbergin suhteen alkua kuvattiin pitkälti tästä asetelmasta: "Hienon kulttuurisuvun jälkeläinen, oppinut kaupunkilaisherra ja oppimaton nerokas [sic] maalaistytö vastakkain: kaksi äärimmäisyyttä, jotka kuitenkin tavoittivat toisensa. Kivimaa 1957, 8. Molempien Aalbergin puolisoitten, Kivekkään ja Uexküll-Gyllenbandin kuvataan elämäkerroissa sivistäneen ja kouluttaneen Aalbergia.

60. Heikkilä 1998, 53. Heikkilä ja Räsänen nostavat esille filosofian ja kasvatustieteen professori Fritjof Peranderin ja fennomaanijohtaja Yrjö Koskisen, Suomen Taideyhdistyksen intendentti B. O. Schaumanin ja ilmeisesti osin Aalbergin mesenaattina toimineen teollisuusmies William Ruthin. Myös Zacharias Topeliukselta mainitaan antaneen Aalbergille "loputtomasti neuvoja, lämmintä osanottoa ja kiitosta." Räsänen 1925, 173–175. Hanna Suutelan mukaan fennomaanijohto näki vaivaa yhdistääkseen näyttelijöitä fennomaaniseurapiirien kanssa, tavoitteena näyttelijöiden arvostetumpi yhteiskunnallinen asema mutta myös fennomaanisten arvojen omaksuminen näyttelijäkunnassa. Suutela 2001, 80.

61. Esim. Heikkilä 1998, 57, 105. Heikkilä kuvaa Peranderin pitäneen "ensimmäisen oppitunnin" jo tutustuttaessa.

62. Räsänen 1925, 178; Kerkkonen 1957, 27.

63. Perander Aalbergille 5.1.1881. KK, Ida Aalbergin arkisto Coll 1.7.

64. Häggman 1994, 86–87.

Perander eivät avioituneet, mutta elämäkertojen suhteesta tuottama kuva, kuten myös laajemmin ”setämiesten” korostaminen Aalbergin suojelejoina sekä Aalbergin näyttäminen lähtökohdiltaan yksinkertaisena ja opastuksen tarpeessa olevana lisäsivät kerroksia fennomaaniseen motiiviin, jossa nuori ja viaton, maalta lähtöisin oleva nainen sai suojelejakseen opastavan sivistyneistön miehen ja asettui halukkaasti miehen ohjattavaksi. Tältä osin Aalberg hahmottuu jälkikuvassa ennen kaikkea kansan yksinkertaisten lähtökohdientien, mutta myös sivistystahdon ilmentäjänä.

Morsianmetafora ja kansallinen vastuu

1880-luvulle tultaessa Ida Aalberg alkoi hahmottaa yhä selkeämmin suomalaisuusaatteen keulakuvana. Hänen merkityksensä Suomalaiselle Teatterille oli jo niin suuri, että toiminta ja ohjelmisto alettiin rakentaa kokonaan hänen varaansa.⁶⁵ Käsitystä kansallisesta kunnia- asemasta rakennettiin etenkin fennomaanilehdistössä esimerkiksi toivottamalla ”[o]nnea ja siunausta hänelle ja sille jalolle työlle, jolle hän on [...] woimansa pyhittänyt!”⁶⁶ tai julkaisemalla ”lukijakirjeitä”, joissa iloittiin ettei ”nuori taiteilijamme suinkaan ole tullut pilalle noista suurista kunnian-osoituksista, joita hän on viime aikoina saanut vastaanottaa, vaan että hänessä päinvastoin asuu syvempi isänmaanrakkaus ja halu nähdä sen totista edistymistä.”⁶⁷ Aalberg-kuvaan iskostettujen ihanteellisten ominaisuuksien kaotamisesta varoiteltiin julkisesti:

Neiti Aalberg on jo tunnettu etewäksi taiteilijaksi, kun ei waan paljot ylistykset häntä saataisi liiaksi itsestänsä pitämään. Se kaino luonnollisuus, joka hänestä loisti silloin kuin hän astui ensimmäisiä askeleitansa näkymöllä, on mielestämme muuttunut ylen taiteelliseksi. Kehoitamme warowaisuuteen.⁶⁸

Kansallista vastuuasemaa tuotettiin Aalbergille myös henkilökohtaisella tasolla. Hänen ensimmäisen ulkomaan esiintymisensä järjestäneet Antti Jalava ja Josef Szinnyei sopivat, ettei Aalbergille saisi matkan seurauksena jäädä epäselväksi hänen pääasiallinen vastuunsa. Jalava lupasi kirjoittaa Aalbergille fennomanian velvoituksista ja Szinnyei puolestaan korostaa kansallista velvollisuutta ”jottei hänen päänsä hetkeksikään joutuisi pyörälle”⁶⁹ Näin myös tapahtui. Ennen matkaa Jalava viestitti Aalbergille:

samalla kun teette itsenne tunnetuksi, saatatte myöskin kaukaisen synnyinmaanne tunnetuksi ja kunnioitetuksi — ja sehän on jokaisen tosikansalaisen, niin taiteilijan kuin kirjailijan ja kenen muun hyvänsä, pyhin velvollisuus ja ihanin palkinto: tuottaa synnyinmaallensa kunniaa! [...] Jos he [unkarilaiset] nyt saavat omin silmin nähdä yhden suloisen Suomen neidon astuvan näyttämöllä [...] saavat omin korvin kuulla Suomen suloista kieltä, saavat omalla kokemuksella havait, että tämä Pohjolan ujo neiti voi täyttää korkeampiakin taiteellisia vaatimuksia — niin, vaikuttaa se, olkaa varma siitä, enemmän kuin kaikki sanomalehti-artikkelit ja kirjat Suomen oloista, olkootpa ne, kuinka pitkät ja paksut hyvänsä. [...] Sillä uskokaa se, neiti Aalberg, ainoastaan kansallisuuden pohjalla voipi ihminen suuria aikaan saada.⁷⁰

Matkan jälkeen Jalava huolehti näyttelijän nöyryyden säilymisestä:

[M]inä pyydän hartaasti Teitä, hyvä ystävä, älkää antako [menestyksen tuomalle ylpeydelle] mitään sijaa Teidän puhtaassa sydämesänne. Muistakaa, että suurimpainkin taiteilijain kauniimpia ominaisuuksia ovat nöyryys ja vaatimattomuus (anspråkslöshet). Pysyköön meidän ”Pohjantähtemme” yhä edelleenkin

65. Ylikangas ja Pajuoja arvioivat, että 1880-luvulle tultaessa fennomaanit olivat havainneet Aalbergin propaganda-arvon. Ylikangas & Pajuoja 1987, 113. Aalbergin merkityksestä teatterille kertoo myös Bergbomien välinen laaja kirjeenvaihto, jossa häneen viitataan satoja kertoja. Ks. Pikkanen 2012, viite 466.

66. *Uusi Suometar* 18.1.1879.

67. Esim. ”Kirjeitä maaseuduilta”. *Uusi Suometar* 10.12.1880.

68. *Hämäläinen* 24.1.1880.

69. Szinnyeiltä Jalavalle 10.9.1880. KK, Aalbergin arkisto Coll 1.17.

70. Jalava Aalbergille 26.7.1880. KK, Ida Aalbergin arkisto Coll 1.13.

sinä nöyrämielisenä, lempeänä olentona, kuin tähänkin asti — Se vaan suurentaa hänen suuruuttansa ja tekee hänet yhä enemmän rakastettavaksi ja rakastetuksi!⁷¹

Jalavan retoriikassa välittyvät Aalbergin kunnia-asema kansallisen kulttuurin ilmaisijana sekä nuorta naiseutta rajaavat ideaalit: korkeaan moraaliin viittaava ”puhdas sydän”, uhrautuminen ja kaino vaatimattomuus. Niiden yhdistyessä ilmaisunsa saavat sekä viattoman kansantytön että fennomaanisen morsiamen motiivit. Suomalaisuus sai näin hahmonsua nuorena neidossa – Aalbergissa – olettaen että hän täyttää sille asetetut määreet.

Kun Aalberg alkoi 1880-luvun alussa pyrkiä ulkomaisille näyttämöille, muistutti Suomalaisen Teatterin johto häntä kansallisten tarpeiden ensisijaisuudesta.⁷² Etenkin Emilie Bergbom käytti vahvoja sanoja: ”[...] merkityksesi ja työsi eivät voi koskaan eikä missään olla sitä, mitä ne täällä ovat. Älä petä ihanteita: ne kostavat tavalla tai toisella niille, jotka niin tekevät.”⁷³ Toistamalla kansallisuuden asiaa sekä julkisesti että yksityisesti luotiin odotuksia uhrauksista. Aalbergin toivottiin ymmärtävän, että vastuu suomalaisen kulttuurin asiasta oli hänen osakseen tullut kunniatehtävä, joka tuli kantaa nöyrällä kiitollisuudella ja jonka edessä omat ambitiot olisi asetettava toissijaisiksi.

Uhrautumistematiikka oli fennomaanidiskurssissa yleisesti vahvaa.⁷⁴ Se yhdistyi myös fennomaanien omaksumaan sukupuolikoodistoon, jossa halu uhrautua ja asettaa omat tarpeet syrjään nähtiin juuri naisen luonnolli-

sena ominaisuutena.⁷⁵ Uhrautuminen määrittää useita Aalbergin 1870-luvun rooleista, kuten naispääosia näytelmissä *Kavaluus ja rakkaus* ja *Aksel ja Valpuri* (1879). Niissä henkinen ja fyysinen uhrautuminen on väline, jolla naishahmot todistetaan (epäilyjen jälkeen) viattomiksi ja sulhasilleen uskollisiksi.⁷⁶ Naishahmojen uhrautumisen aikaansaama moraalinen symboliasema sai vahvistusta suomalaisuusliikkeen suosimasta morsianmetaforasta – mielikuvasta, jossa suomalaisuus näyttäytyi viattomana ja nuorena rakastettuna.⁷⁷ Suomalaisen Teatterin ohjelmiston tarinoissa konventio avioliitosta naisen elämän päämääränä oli erittäin voimakas ja morsiankuvastoa voi pitää läpilyövänä teimana myös Aalbergin varhaisissa rooleissa.

Julkisuudessa Aalbergista muodostettiin mielikuvaa kehittyvän kansakunnan omaisuutena, mikä tuki morsianmetaforaa. Erään ulkomaanjakson jälkeen 1880-luvun puolivälissä Aalberg otettiin vastaan johtokunnan juhlasanoilla:

Me voimme täällä, sen tunnemme, tarjota Teille enemmän kuin mikään muu maa voi Teille antaa. [...] Ida Aalberg, jonka työ on erottamattomasti liittynyt Suomen kansan heräämiseen, on myös iäksi kiinnitetty Suomen kansan nimeen. Niin kauan kuin meidän kansamme elää, on myös pysyvä muistoissa kuinka suomalainen teatteri on jatkanut ja auttanut Runebergien, Lönnrotien, Snellmanien ja Koskisten työtä, ja Suomalaisessa Teatterisahan Te olette ollut, sen tiedätte sanomattakin, kirkkahimpana tähtenä. Neiti Ida Aalberg!

71. Jalava Aalbergille 2.10.1880. KK, Ida Aalbergin arkisto Coll 1.13.

72. Esim. ”[...] huru mycket Ni betyder [?] emot Finska teatern vet Ni sjelf lika väl som jag. [...] Med glädje och tacksamhet ha vi alltid erkänt Eder stora betydelse, icke allenast som de konstnärliga idealernas bärarinna, utan äfven Eder ännu större betydelse som en af de främsta förkämparne för Edert fosterlands bildning och kultur. Lycklig Ni, som i denna strid får kämpa med i främsta led och med framgång och seger föra den fram emot dess stora mål.” Emilie Bergbomilta Ida Aalbergille, 23.9.1883. SKS:n arkisto, Emilie Bergbomin kirjekoelma 49:1:20. Myös Kaarlo Bergbomin kirjekoelma 47 SKS.

73. ”Glöm dock aldrig, hvarken i lust eller nöd, ditt fosterland och det arbete för hvilket du hittills kämpat och sträfvat; du vet att du här har ett dubbelt mål och ett dubbelt hvärd: nyodling åt flere håll [?] Derföre kan aldrig och ingenstides din betydelse och din verksamhet vara hvad de ärde [?] här. Svik jj idealerna: de hämna sig, på ett eller annat sätt, på dem som det göra.” Emilie Bergbomilta Ida Aalbergille 13.6.1885. SKS:n arkisto, Emilie Bergbomin kirjekoelma 49:1:24.

74. Uhrautuminen korostui jo Snellmanin henkilökohtaisten pyrkimysten alistamista käsittelevissä kirjoituksissa. Fennomaanit ottivat toistuvasti epäoikeudenmukaisuutta kokeneen altavastajaan roolin suhteessa ”ruotsinmielisiin”. Pikanen 2012, 74, 84, 198. Uhrautumista painotettiin myös Bergbomien kohdalla: ”[He] olivat kumpainkin palvelleet loppuun, uhranneet itsensä viimeistä pisaraa myöten Suomalaiselle teatterille.” Krohn 1917, 258.

75. Jalava 2006, 171–172.

76. Friedrich Schiller, *Kavaluus ja rakkaus* (saks. *Kabale und Liebe*, suom. A. Oksanen); Adam Oehlenschläger, *Aksel ja Valpuri* (tansk. *Axel og Walborg*, suom. J. Enlund).

77. Valenius 2005. Mielikuva sai lukuisia ilmenemismuotoja taiteessa ja yksityisissä yhteyksissä. Esim. Yrjö Koskinen samastaa runossa rakkautensa Suomeen ja morsiamensa. *Kaikuja Hämeestä*. 9. Hämmäläis-osakunta 1929, 9.

Minä lausun Teille vielä kerran – meidän rakkaudemme, Suomen kansan rakkaus ei voi enää suoda muille niin paljon osaa Teihin – tulkkaa nyt jo taas aivan omaksemme, ainiaksi ja kokonaan!⁷⁸

Aalbergin julkisen määrittelyn voi nähdä fennomaanisena vallankäyttönä, jolla pyrittiin vähentämään hänen ambitoidensa kansalliselle kulttuurille muodostamaa uhkaa. Kansallisen keulakuvan asemaan ja vastuuseen vetoavilla puheenvuoroilla oli mahdollista muodostaa käsitystä kansalleen uskollisesta, sydämeltään ”aitoa”, alkuperäistä suomalaisuutta edustavasta ”morsiamesta” sekä yhteiskunnallisella että henkilökohtaisella tasolla. Uhrautumisen korostaminen vahvisti moraalisen symboliaseman ohella niitä kehyksiä, joissa Aalbergin toivottiin toimintaansa jatkavan. Samalla sen voi ajatella voimistaneen yleisiä naiseuden kategorian kehyksiä niin kansallisen ideaalikuvariston kuin reaali maailman odotusten tasolla.

Myöhempi historiankirjoitus vahvisti kuvaa Aalbergista fennomaanien morsiamena, ennen kaikkea sitomalla hänet yhteen fennomaaneille merkittävän tuki- ja kohderyhmän, ”ylioppilaiden”, kanssa. Erityisen juhlavasti ylioppilaiden ihailua ja rakkautta on kuvannut Ritva Heikkilä, luetellen serenadeja, kulkueita ja laakeriseppeleitä, joilla pääkaupungin ylioppilaat ”ottivat Aalbergin omakseen” jo varhaisessa vaiheessa tämän näyttämöuraa.⁷⁹ Ylioppilas ja kansantytö -kuvastolla flirttailu ei ole kuitenkaan todennäköisesti yksinomaan jälkikuvan luomaa kerrosta, niin suurena suomalaisuuskliimaksina näyttäytyy esimerkiksi Aalbergin avioituminen Lauri Kivekkään kanssa vuonna 1887.⁸⁰ Fennomaanijohtaja Yrjö Koskinen onnitteli Aalbergia:

En [...] katso miksikään kummaksi, että niin ihanteellinen henkilö kuin Lauri Kivekäs on

voittanut sydämmesi. Erittäin olen siitä iloinen, että suomalainen mies — vieläpä suomalainen sekä mieleltä että kieleltä — on sinut lopullisesti sitonut omaan maahan [...]. [...] asian päätös on onnellisinta, mitä isänmaallinen taide saattaa toivoa, sillä sitä, että jäisit naimatonna, en minä ainakaan ole ajatellut.⁸¹

Avioituminen juuri Kivekkään kanssa antoi pontta myös aiemmin mainitun Aalbergin ”löytymislegendan” muodostumiselle ja kertaamiselle, sen hahmottuessa erityisen arvokkaaksi osaksi sivistyneistön ja kansan yhteensulautumisen kuvastoa. Kivekkään ja Aalbergin ruumiillistama ylioppilas ja Suomi-neito -allegoria ja suomalaisuuskuvariston kannalta ihanteellinen liitto sitoi Aalbergin yhä selvemmin kansalliseen asiaan, koko Suomen morsiameksi. Jälkikuvan kautta vaikutukset ovat pitkät. ”Fennomaanin löytämän kansantytön” motiivin voi nähdä palvelleen 1800-luvun kansallisuusprojektin legitimoitumista vielä yli sata vuotta Aalbergin uran käynnistymisen jälkeen.

Lopuksi

Tässä artikkelissa olen tutkinut nuorta Ida Aalbergia suomalaisuuden naisahmoisena henkilöitymänä. Tavoitteena on ollut hahmottaa Aalbergin kautta tuotettua kuvastoa osana Suomalaiseen Teatteriin sitoutuneita fennomaanisia pyrkiä sekä ymmärtää myöhempien Aalberg-tulkintojen merkitystä fennomaanisen suomalaisuuskuvariston vahvistamisessa. Olen pyrkinyt tunnistamaan Aalbergin julkisuuskuvaan uran varhaisessa vaiheessa liitettyjä elementtejä – fennomaanisia motiiveja – ja hahmottamaan niiden jälkielämää myöhempien, 1900-luvun kuluessa tehtyjen Aalberg-tulkintojen valossa. Samalla Aalbergin hahmon tarkastelu on kiinteästi osa 1800-luvun lopulla tapahtuneen suomalaisuu-

78. Ote Julius Krohnin puheesta 1886. Sitaatti Heikkilä 1998, 226.

79. ”Ihanteiden ilmoitustalalle, isänmaan ikilemmitylle, Ida Aalbergille Suomen ylioppilailta”. Sitaatti ylioppilaiden tervehdyksestä. Heikkilä 1998, 162. Myös: ”Unkarista paluu oli voittajattaren triumfikulkue, ylioppilaat ottivat hänet omakseen ja siitä pitäen hän oli elämänsä loppuun asti erityisesti juuri nuorison rajattoman ihailun kohde: soihtukulkueet, serenadit, vaunut ylioppilasnuorukaisten vetämänä, toistuivat vuodesta toiseen aina uuden, merkittävän voiton jälkeen.” *Aamulehti* 1.12.1957.

80. Suutelan mukaan kansallista asemaa korosti avioitumisen kanssa yhteen ajoittunut Jeanne d’Arcin legendaan pohjautuvan, F. Schillerin *Orleansin neitsyen* ensi-ilta. Aalberg tuli samastetuksi roolihahmoonsa ”poliittisen kutsumuksen löytäneenä neitsyenä ja suomenkielisen teatteritaiteen suurena esitaistelijana”. Suutela 1997, 169, 186–177.

81. Koskinen Aalbergille 18.9.1887. KK, Ida Aalbergin arkisto Coll 1.12.

den feminiinin personifikaation kehittymisen ja vakiintumisen tarkastelua.

Tulkintani on, että nuori Ida Aalberg tarjosi 1870–1880-lukujen taitteen Suomalaiselle Teatterille ja siihen kytköksissä olleille fennomaani-toimijoille välineen tehdä kansallisuuden ideaa, ihanteita ja toivottua olemusta ymmärrettäväksi niin roolitöidensä kuin henkilönsäkin kautta. Näen myös myöhempien Aalberg-tulkintojen muodostaman jälkikuvan osana Aalbergin instrumentalisointia. Myöhempien tulkintojen tekijät, ennen kaikkea Aalberg-elämäkertojen kirjoittajat, ovat tehneet valintoja painotuksissaan ja luo-neet lisäkerroksia Aalbergin omana aikana rakennettuun kuvaan, tässä tapauksessa legitimoiden fennomaanista kuvastoa.

Keskeisenä näyttämöllä ja sen ulkopuolella rakentuneena fennomaanisena merkitysten kerrostumana hahmottuu sivistyneistön ja kansan suhdetta ilmaiseva kuvasto, ennen kaikkea ylioppilaan löytämän kansantytön motiivi. Siihen liittyi talonpoikaisen kansan "aitouden" idealisointi sekä kansan ja sivistyneistön suhteen kuvaaminen rakkaussuhteena, johon sisältyi ylhäältä alaspäin suuntautuva sivistämisspyrkimys. Aalberg muodostui instrumentiksi motiivin rakentumiselle ja vakiintumiselle.

Aalbergin varhaiset roolit, viattomat ja lapsikkaat nuorten naisten hahmot istuivat osaksi suomalaisuusaatteen omaksumaa morsianmetaforaa, jossa tavoiteltu suomalaisuus henkilöityi aikakauden sukupuoli-ihanteen mukaiseen, uskolliseen ja uhrautuvaan neitohahmoon. Monet roolihahmoista näyttäytyivät miesten tarjoaman isällisen suojan ja opetuksen kohteina, mikä osana fennomaaniteatterin kuvastoa assosioituu yllä mainittuun ideaaliin suomenmielisen sivistyneistön ja kansan välisestä suhteesta. Ei ole välttämätöntä saavuttaa varmuutta siitä missä määrin Suomalaisen Teatterin ohjelmistolla pyrittiin tietoiseen representaatioiden rakentamiseen. Teatterin aukilausuttuna tavoitteena oli yleisön kasvattaminen suomalaisuuteen, mutta ohjelmiston suhteen nojattiin aikakauden tarjontaan. Yleiseurooppalaiset, romantiikan perinnöstä ammentavat ja porvariston sukupuolimalleja toistavat tarinat tarjosivat kuitenkin runsaasti kansallisuuskuvaston rakentamiseen soveltuvaa materiaalia.

Rooleja ei voi kuitenkaan 1800-luvun teatterikontekstissa tarkastella täysin irrallaan näyt-

telijän persoonasta muodostettujen käsitysten kanssa, sillä ne kietoutuivat voimakkaasti yhteen. Aikalaiskeskustelu idealisoi Aalbergin viattomien, "luonnollisuutta" ja "aitoutta" ilmaisevien nuorten naisten esittäjänä. Roolityöt ja Aalbergista esiin nostetut ominaisuudet asettuvat osaksi fennomaanista, kansallisuuden muuttumatonta alkuperää ilmaisevaa suomalaisuuden representaatiota, jossa Aalberg ruumiillisti luonnollista ja aitoa "kansaa", jonka fennomaaniälymyöstö saattoi "löytää" tavoitella ja ihailla ja jonka uskollisuuteen se saattoi luottaa. Tämän kaltaisten motiivien kautta suomalainen kansallisuus alkoi hahmottua yhä vahvemmin feminiinisenä representaationa.

Fennomaanit pyrkivät luomaan Aalbergista kuvaa kansallisuuden esitaistelijana julkisen kirjoittelun kautta, mutta vastuuta laskettiin Aalbergin harteille myös henkilökohtaisesti. Molempia reittejä välittyneen viestin voi ajatella tuottaneen Aalbergille kokemusta rajatusta positioista, ja siinä pysymisen toiveesta. Suomalainen Teatteri, suomalaisuusaatteen lippulaiva, oli ottanut yksin maalta kaupunkiin tulleen nuoren naisen suojiinsa ja tehnyt hänestä sivistyneen ja hienostuneen tähden. Aalbergin representatiivinen käyttö piti sisällään moraalisen velvollisuuden keulakuvan kriteerien täyttämisestä, oletuksen sellaisten ambitioiden uhraamisesta, jotka asettuisivat ristiriitaan kansallisten kulttuuripyrkimysten kanssa.

Aalbergin instrumentaalisen roolin voi nähdä osana 1870–1880-lukujen fennomaanien identiteetin vahvistamista ja ideologian markkinoinnista. Ylioppilaan ja kansantytön motiivi palveli fennomaanisia tavoitteita omana aikanaan. Suomenmieliseen kuvastoon sopivien piirteiden esittely saa kuitenkin uusia kerroksia myöhempien Aalberg-tulkintojen muodostaman jälkikuvan myötä. Tiettyjen ominaisuuksien idealisointi onkin nähtävillä ennen kaikkea myöhemmissä kirjoituksissa. Erityisesti yksinkertaisten maalaislähtökohtien idealisointi ja Aalbergin hahmotuminen sivistystahtoisen kansan ruumiillistumana rakentuu Aalberg-elämäkertojen tekemien painotusten kautta. Vaikka 1900-luvun eri vuosikymmenillä rakentunut kuva tulee erottaa 1800-luvun fennomaanien tavoitteista, hahmotan sen silti osana 1800-luvulla alkunsa saanutta suomalaisuusdiskurssia. Kuten Leena-Maija Rossi on todennut, representaatioiden tarkastelussa keskeistä ei ole se, kuinka ne heijastavat "todel-

lisuutta”, vaan se millaista asioiden tilaa valituilla representaatioilla pyritään luonnollistamaan. Representaatiot eivät heijasta valmista asioiden tilaa, vaan ne jatkavat alkanutta merkitysprosessia ja vievät tulkinnallisuutta eteenpäin — *tekevät* sitä maailmaa, johon ne viittaavat.⁸² Myöhemmät Aalberg-tulkinnat tekevät juuri sitä: vakiinnuttavat ja luonnollistavat fennomaanisille lähtökohdille perustuvaa suomalaisuuskuvastoa.

Aalberg-kuva ei kuitenkaan ole fennomaaninäkökulmasta kaikilta osin särötön. Aalberg jatkoi nuorten, viattomien naishahmojen esittämistä osin uransa loppuun asti, mutta hänet alettiin 1880-luvun kuluessa hahmottaa lisääntyvästi realismin synnyttämien, ristiriitaisten naishahmojen tulkina. Ambitiot kohti ulkomaisia näyttämöitä niin ikään kasvoivat. Hän oli Suomalaisen Teatterin keskeinen tähti vuosisadan vaihteeseen saakka, mutta kriittiset äänet alkoivat leimata häntä myös ”sopimattoman” kunnianhimoiseksi. Voi olla, että Aalbergin henkilökohdalliset pyrkimykset eivät enää istuneet yhteen fennomaanisten tavoitteiden kanssa, jotka nekin

alkoivat hajaantua vuosisadan loppua kohden. Oma lukunsa on myös Aalbergin suhde fennomaniaan, joka näyttäytyy ristiriitaisena hänen lausuntojensa valossa. Julkisesti hän saattoi korostaa aatteen merkitystä teatteriuransa ytimenä, mutta ilmaista kirjeissään lähipiirille hyvin toisenlaisia tunteita suomalaisuutta kohtaan.

Nuori Ida Aalberg kuitenkin toimi aikakautensa fennomaaneille voimakkaan representatiivisena välineenä, jonka kautta kollektiivisen kansallisuuden luomiseen liitettyjä ideaaleja tehtiin ymmärrettäviksi. Näyttelijä sidottiin työnsä ja henkilönsä kautta Suomalaisen Teatterin ja suomalaisuusliikkeen taholta osaksi fennomaanisen liikkeen kuvastoa ja tarinaa, jota 1900-luvun kuluessa muodostettu jälkikuva on painotuksillaan ja valinnoillaan vahvistanut.

FM **Laura-Elina Aho** tekee teatteritieteen väitöskirjatutkimusta Helsingin yliopistossa.

Sähköposti: laura-elina.aho@helsinki.fi

82. Leena-Maija Rossi, Esityksiä, edustamista ja eroja. Representaatio on politiikkaa. Teoksessa Tarja Knuuttila & Aki Petteri Lehtinen (toim.) *Representaatio. Tiedon kivijalasta tieteiden työkaluksi*. Helsinki University Press 2010, 266.